

דוד דורון (ספקטור)

גיטו קישינוב — הפוגרום הסופי

(פרקים מתוך ספר שנכתובים)

מאמרו של דוד דורון נכתב במסגרת לימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. המחקר נערך בסיוע קרן הזכרון למען תרבות יהודית בניו-יורק ומחלקה לתשכלה גבוהה במועד הפועל של ההסתדרות בתל-אביב.

בין „פוגרום פתיחה“ לגיטו ראשון

העיר קישינוב ויהדותה התפרסמו בהיסטוריה הכללית והיהודית „בזכות“ הפוגרום של שנת 1903, הוא „פוגרום הפתיחה של הבאה העשירית“. התגובות של לב טולסטוי ומקסים גורקי¹, בעיר הוציגה של חיים נחמן ביאליק, ויצעו עולם ומלואו. קצירת הדמים של אותו פוגרום, היה: „49 הרגים, 587 פצועים, נחרבו 1350 בתים, 588 חנויות“ (פסי דיווחו של ישראל ברמן, מצורף ומלווה של ת. נ. ביאליק בקישינוב)². על המאורע נכתבו מאות ספרים ופרסומים למיניהם, בעולם היהודי והלא-יהודי.

הכרך ה-13 של Encyclopedia Britanica — שהופיע בשנת 1962 — מקדיש 20 שורות לערך Kishinev ובתוכן שורה אחת האומרת „פוגרום רציני נערך שם בשנת 1903“³. אך אין אף מלה על הגיטו בקישינוב בשנות הארבעים ועל חיסולם של היהודים שם.

חוקר השואה Gerald Reitlinger בספרו הידוע Die Endlosung אכן מקדיש כמה שורות לגיטו קישינוב⁴. הוא מקדים ואומר ש„בקישינוב היו 80 אלף יהודים והיתה זו מן הקהילות היהודיות הגדולות במזרח אירופה“. שורה אחת נוספת בסיוע על קישינוב ויהודיה — „חיא נתפרסמה עלידי הפוגרום הגדול שנערך בה בשנת 1903“. ותו לא⁵.

כבר בחודש אוגוסט 1941 פורסמה בעתונות האמריקאית הידיעה הבאה: „הגיטו היהודי הראשון ברומניה, חוקם בקישינוב“⁶.

חוקר השואה Raul Hilberg כותב בספרו The Destruction of the European Jews⁷ בפרק על רומניה, בין היתר: „הגיטו הגדול הראשון חוקם בקישינוב ב-4 באוגוסט 1941“.

עוד בשנת 1946 הופיע בבורסט, הספר השחור" (Carta Neagra) של מתתיהו קארפ (Matias Carp), מי שהיה מזכיר הפדרציה של הקהילות היהודיות ברומניה. בכרך השלישי של הספר קובצו הרבה תעודות על השואה בבסרביה, כולל הניגוד בקישינב.

אף על פי כן, הרי זהו פרק נשכח וכמעט בלתי ידוע, לא רק בציבור הרחב בארץ ובחוץ לארץ, כי אם אפילו בקרב החוגים המצומצמים של הוקרי תקופת השואה והלומדים אותה. — — —

הייחוד שבשואת קישינב

קישינב ובסרביה בתכניות הנאציות

...במיוחד סבלה בסרביה בימי שלטון הרומנים, שראו במשך כל שנות שלטונם שם את הפלך הזה כבלתי רצוי, ובעיקר את תושבי היהודים. בימי שלטון אנטונסקו הפרו-היטלריסטי, נקבעה המדיניות המיוחדת של השמדת יהודי בסרביה ובקובנה.

גם אצל הרומנים תפסה יהדות בסרביה מקום „נכבד“, עוד בשלבים המוקדמים של תוכנו „הפתרון הסופי“, הדבר בא לידי ביטוי כבר ב"Richtlinien" („קווים יסודיים“) של היטלר עצמו לגבי הטיפול בשאלה היהודית (הקמת גיטאות, החרמת רכוש, ענשי מוות וכו'), אלה נמסרו עלי ידי היטלר בפגישתו עם אנטונסקו הרומני, ערב המלחמה נגד ברית המועצות.¹

בישיבה המפורסמת הזכורה לדראון בענין הגירוש מן הטטחים המסופחים, שנתיקמה בברלין ביום 30 בינואר 1940, בראשותו של היידריך, השתתפו רוב פקדי הרסה"א (Reichssicherheitshauptamt) וביניהם אדולף אייכמאן, דאנקר ודוקטור אולנדורף. אותו דוקטור-גנרל אולנדורף היה לאחר מכן מפקדה של ה"Einatzgruppe 'D'" שפעלה בבסרביה (כולל קישינב) וכדורום רוסיה ורצהה רכבות יהודים, אותו אולנדורף הוא היה שמצא לבנון לדוח אישית למפקדה בברלין — ביום ה'2 באוגוסט 1941 — על הקמת הניגוד ליהודי קישינב.²

בפרוטוקול של ועידת ואנווי הידועה, מובאת רשימה של הארצות שבהן יש להשמיד את היהודים, כלולים בה יהודי שווייץ, אירלנד, שבדיה, פורטוגל, אך יהודי בסרביה צוינו שם במיוחד.

תעודה נוספת הנוגעת לענייננו זה, מצאנו בין מסמכי משפט גרינברג — תעודה 4538 — שנכתבה בברלין ביום 25.8.41 עלי ידי מפקד משטרת הבטחון, נאמר בה, בין היתר: „השיבות מיוחדת (ההדגשה שלנו — ד.ד.) נרצעת לפתרון השאלה היהודית בקישינב, בה היו לפני המלחמה 60—80 אלף יהודים. על פי יוזמתה של ה"Einatzkommando (בקישינב פעלה האיגודאצקומאנדו All, שהשתייכה לאייגוזאצקומאנדו ד', שהוזכרו לעיל — ד.ד.) הקים המפקד הרומני של העיר, גישו קבור היהודים“.

הניגוד שבמנהלה משותפת

נעבור להדגשת ייחוד נוסף לנושא שלנו, והוא — הניגוד בקישינב התנהל במשותף על ידי הרומנים והרומנים, דבר שלא היה נהוג בארצות אחרות; אפילו

באלו מהן ששיתפו פעולה עם הנאצים. מפי עדים יהודיים מן הניסוי יכולנו אמנם לשמוע על התנגשויות פה ושם בין גרמנים לרומנים, אך בדו"חות לברלין מדובר על פירוב על שיתוף פעולה מצויין שבין שני הגורמים.

מ. קארפ, מחבר „הספר השחור“ (שהוזכר לעיל) שנכתב מיד לאחר המלחמה, מדגיש בעיקר את אחריות הרומנים להשמדת יהודי בסרביה ובוקובינה. הדיר ת. לביא, בחיבוריו, מסביר לעומתו שירשחתו של קארפ טרם עמדו המסמכים הגרמניים של משפטי נירנברג ומקורות אחרים. הוא נוטה להבליט את אחריותם של הגרמנים להשמדה הגדולה באותם חבל־ארץ (ובמיוחד קישינב וצ'רנוביל). מעדיראיה בקישינב עצמה, סבור שניתן כאן לפסוק על־פי האמרה הגרמנית של „alle beide...“ (שניהם יהודי מסריחים!), כמחילה מכבוד הקוראים).

הצבענו על „התעניינותם“ המיוחדת של הגרמנים בקישינב היהודית ובגיטו שלה. עתה נוכל להוסיף שאף מצד ממשלת אנטונסקו הרומנית וכה ניסוי קישינב ל„יחס מיוחד“... נדגים את הדבר: לאחר כשלוש המאמצים של מנהיגי היהודים ברומניה להפסיק את הנידושים מקישינב ובסרביה (לטרנסדניסטריה) אצל ראש המדינה המארשאל אנטונסקו, הם פנו לסגנו, מיכאי אנטונסקו, שהיה גם יור הפנים בממשלתו. ברגע מסריח (והיה זה כבר מאוחר למדי לגבי יהודי גיטו קישינב) הוא נתן את הסכמתו להפסקת גירושם של אינטלקטואלים ובעלי־זכויות אחרים, אך הוציא מכלל זה את ניסוי קישינב! „ניתנה רשות להישארותם של כ־100 משומדים בלבד“ (פרטים על כך בכרך ג' של „הספר השחור“ וכן בתיקי „ארכיון קארפ“).

מכל מקום, גם במשפט שנערך בבוקרסט, אחר המלחמה, לאנטונסקו ומרעיו הוכיחה הקטיגוריה — על־פי הפרוטוקול הסטנוגרפי¹¹ — את שיתוף הפעולה המלא עם הגרמנים ברצח יהודים וגם על יוזמות ופעולות עצמאיות לרוב.

נציין כאן „שותפות“ נוספת, שהיא דומה ליהודית למדי בתולדות הנטאות והיא: בניסוי ליהודי קישינב, היו גם קצת מן הנוצרים מתושבי המקום. משגדרו הרחובות שנועדו לגיטו, הרי שהתושבים הנוצריים שגרו באותם רחובות, לא עזבו את המקום. הם נשארו לגור שם וצויידו כולם ברשימות מיוחדים ליציאה וכניסה בשני השערים של הגיטו.

מצב מיוחד זה יצר כמה וכמה עובדות — שליליות וגם חיוביות — ועוד נעמוד על כך להלן (דברים אלה סופרו לנו על־ידי מר יצחק ויזר, מי שהיה חבר ועד הגיטו היהודי, רק לאחרונה).¹²

השותפות השטנית רומניה—גרמניה

מיינויות הפוגרומים במיציקה

פרוץ המלחמה, ביוני 1941, בישר את ראשית ההשמדה של יהודי בסרביה, כבר בימים הראשונים הודבקו מודעות בערי רומניה ובהן הוסבר שהיהודים הם יסודות קומוניסטיים מזיקים. מודעות אלו הוגדרו מפורשות כ„הסתה לפוגרומים“, בסנייתו של ד״ר ו. פילדרמן, יו״ר הפדראציה של הקהילות היהודיות ברומניה, אל השלטונות.

לאחר פניות חוזרות ונשנות קיבל פילדזמן את החשובה הידועה לדראון של הממשלה אנטונסקו. מכתב זה הוגדר, בצדק, על-ידי מחברו של „הספר השחור“ ליחודי רומניה (ג, קארפ) — כ„פסקידן מוות“.¹¹

ביטוי בולט „למדיניות הדיקטטורה, השנאה והשנאיזם הבארבארי, שדחפה לשורה ארוכה של פושעים“ (כפי שנאמר בגאוס הקטיגוריה במשפט אנטונסקו — על-פי ספר הסטנוגרמה שכבר הוזכר לעיל) ניתן לגלות בדברי הממשלה בישיבת הממשלה מיום 18 ביולי 1941, שבה אמר דברייבלע אלה:

„תוך סיכון שלא יבינו אותנו אנשי מסורת מסוימים, אני מעד הגירה בכוח של היסוד היהודי מבסרביה ובוקובינה. יש לזרוק אותם אל מעבר לגבול, לא איכפת לי שבהיסטוריה יכתבו שהיינו בארבארים. הקיסרות הרומית ביצעה מעשים בארבאריים, ובכל זאת היא נחשבת למוסד המדיני הגדול ביותר. אין בהיסטוריה שלנו שעת כושר מתאימה יותר מזו של עכשיו. אם הכרחי, תשתמשו במכונות ירייה.“

(תעודה מס' 12 ב„הספר השחור“ לקארפ, כרך ג', עמ' 92)

אין ספק שתעמולת-ארס כזו נתנה יד חופשית לחיילים הרומנים לפרוע ביהודי בסרביה ורומניה. הפתרים בעיר יאסי (29–30 ביוני), שעל גבול בסרביה — מולדובה, פתח את שורת הפוגרומים בבסרביה. המבצע התנהל על-ידי יחידה משולבת של רומנים וגרמנים, בפיקודם של המאיור פון סטראנסקי (בן-אחותו של ריבנטרופ) והקולונל אאוגן קריסטסקו. ביאסי נטבחו 20 אלף יהודים, על-פי רשומותיו של קארפ (לביא נוקט במספר של 12 אלף).

היחידה המשולבת הנז'ל, התעברה מיאסי לקרשינב, שם חזרו על הסבה בצורה דומה (מלווה גם במעשי שוד רבים). דברים אלה אושרו במשפט בוקרסט (12.11.45), בעדותו של הלויטנאנט-קולונל טראיאן בודצ'סקו, מי שהיה ראש שירותי המודיעין במטה הכללי הרומני.

במקום זה עוד נוסיף שבמשפט בוקרסט נגד חברי ממשלת אנטונסקו,¹² סיפר התובע הממלכתי — דימיטרו סריקו — שבישיבת הממשלה מיום 6 באוקטובר 1941, כבר יכול היה אנטונסקו להתרברב, כדלקמן:

„עוד יש לי בבסרביה בערך עשרת אלפים יהודים. נקטתי באמצעים חדרשים על סנת שתוד כמה ימים הם יוצאו לחלוטין משם ויועברו אל מעבר לדניסטור.“

(עמ' 246 של הפרוטוקול הסטנוגרפי, רומנית)

רב-הטבחיים הרומני עמד בדיבורו. בסוף אוקטובר, היתה בסרביה כולה, כולל גיסו קרשינב, „נקיה“ מיהודים.

ה„איינזאצגרופה“ הגרמנית בפעולתן

יחידות הצבא הרומני היו כפופות לחיל הגרמני השישי, בפיקודו של גנרל-קולונל פון שוברט. חיל זה היה שייך לצבאות הדרום (המתנה ה-11) בפיקודו של הגנרל פון רונדשטאט. לאחר ששוברט נהרג (ספטמבר 1941), קיבל את הפיקוד הממשלתי אריך פון מאנשטיין. על תפיסתו הכללית של מאנשטיין וגישתו המיוחדת ליהודים, יעידו גאומיו ופקודותיו הסודיות, שתמציתן היא:

„היהדות העולמית מהווה את הקשר בין האויב שמאחורי גבנו לבין השאריות של הצבא האדום, שעדיין נשארו במלחמה אתנו... החייל חייב להבין שיש להעניש קשה את היהדות משום שהיא הנרשאת הרוחני של הבולשביזם... יש הכרח לעתיד כל אפשרות של מרד, הפורץ ביחזמתם של היהודים“¹².

בספר זכרונותיו של מאנשטיין („הנצחון האבוד“, גרמנית, 1958), מציין הוא את מצב התלות של הצבא הרוסני בהוראות הפיקוד הגרמני, את חוסר נסיונו וחולשתו. יחד עם זה, מציין הוא: „אנטונוסקו היה בן-חברית שלנו הנאמן ביותר ואנו מבינים לו רגשות-תודה על שיתוף-הפעולה“ (עמ' 211).

האופנטיבה המשותפת בחזית הפרוט החלה ב־3 ביולי, עת נכבשה העיר סטורווינץ. ב־5 ביולי נכבשו צ'רנוביל, ויזניץ, הרצה, גואסוליצה וידינץ. ב־6 ביולי — חוטינ. ב־9 ביולי — העיר בלצי וב־10 בו — עיר הבירה קיישינוב. לאחר ימים ספורים, הייתה כל הגדה הימנית של הדנייבטר — כבושה.

יחד עם יחידות הצבא, נכנסה יחידת ה־D, Einsatzgruppe, שפעלה בחזית הדרום. האיינזאצגרופן כולן היו מאורגנות ב־4 חטיבות, שסומנו באותיות A, B, C ו־D. מן הפרק „The Einsatzgruppe Case“ של משפטי נירנברג¹³ למדנו לדעת שה־איינזאצגרופה ד' כללה 5 יחידות של „איינזאצקומאנדוס“¹⁴, וזנדרקומאנדוס¹⁵, והן: SK 10A, SK 10B, EK 11A, EK 11B ו־EK 12 (הערה בסוגריים: החוקרים, לא תמיד מונים את כל היחידות, כך, למשל, פסח טנגבוים על האיינזאצקומאנדו 11 שמעניינת אותנו במיוחד ואילו לביא מציין את האיינזאצקומאנדו 11, במקום 11א). כבר הזכרנו שמפקד ה־איינזאצגרופה ד' היה הגנרל Otto Ohlendorf (לאחריו באו: בירקמס, וויברס, שוברט).

קיישינוב במסגרת „המבצע הסופי“

מפקד ה־Einsatzkommando 11A, שפעלה בעיר קיישינוב ובניסו, היה השטורמבאנפיהרר Paul Joannes Zapp. בית-הדין הצבאי הבינלאומי בנירנברג ראה ב־„Case“ של ה־איינזאצגרופן: „אכזריות ללא תקדים ופראות שלא תיאמן, שהגפיש מסרבת להעלותה על הדעת והדמיון מתמרד בפני מחזה השפלה אנושית שאין בכוח הלשון לתארה במלים“.

(משפטי נירנברג, כרך 4, עמ' 412)

בין הנאשמים במשפט מפקדי האיינזאצגרופן היו לא רק גנרלים וקולונלים, אלא גם דוקטורים, פרוטסטורים, עורכי-דין, זמראופידה אחד ואפילו כומר כנסייה לשעבר. ה־ארי שבתבורה¹⁶ היה ה־ס.ס. גנרל אושו אולנדורף, דוקטור למשפטים. שיירר (ע"ע 791—792) וטנגבוים (ע"ע 399, 541) מביאים בספריהם תיאורים על תופעתו של אולנדורף במשפט נירנברג וקטעים מן הפרוטוקול. הבה נצטט:

„ר. האריס, מחבר כתבי-התביעה האמריקאני, בריסטבא בענייני ביון הנוגעים לענייני גרמניה, שואל את אולנדורף: — בשנה שהיית ראש ה־איינזאצגרופה ד', כמה גברים, נשים וילדים הרגה הקבוצה

שלך? אולגודורף משך בכתפיו ובחיסוס קל ביותר בלבד, ענה:
— תשעים אלף". (אצל סגנברג מצוי המספר המדויק: 91,678)
„משנשאל על הדוכן שלידי קולונל ג'ון הארלאן אמאן, איזה
הוראות קיבל, ענה אולגודורף: — ההוראות היו, כי יש לחסל את
היהודים ואת הקומוסארים הפוליטיים הסובייטיים. וכשאתה אומר
לחסל, אתה מתכוון להרוג? — שאל אמאן. כן, אני מתכוון להרוג,
ענה א. בהסבירו, כי זה כלל נשים וילדים וכן גברים.
לשם כך נקטלו ילדים?, התערב השופט הרוסי, גראל א. ט.
ניקיצ'אנסקי.

אולגודורף: הפקודה היתה להשמיד כליל את האוכלוסיה היהודית.
השופט: לרבות הילדים?
אולגודורף: כן.
השופט: האם כל הילדים היהודים נרצחו?
אולגודורף: כן.

דוקטור זה, אב לחמישה ילדים, הביא באוזני בית-המשפט צידוק „הנחייה"
להריגת הילדים:

„סבורני כי ההסבר יהיה פשוט בתכלית, אם נתחיל מן העובדה
שפקודה זו (של היטלר) לא ניסתה להשיג בטחון ומני אלא במחוק
מתמיד; מיסום שהילדים היו עתידים לגדול, וברי כי בהיותם בניהם
של הורים שנתרגו, היו מהווים סכנה".

נפסת על קטעים מסמרי-שיער בהמשך העדות, המתארים בפרוטרוט את מבצעי
ההריגה, ונחזור לנושא שלנו — הפעולות נגד היהודים בערים הגדולות. וזו לשון
העדות:

„הפלוגות קיבלו בדבר המובן טאליה, כי בבואם לעיר גדולה יותר,
יהיה פתרון השאלה היהודית תבעיה הראשונה הסעונה פתרון. משום
כך באו ההוצאות להורג... עד שהגיע תורו של המיבצע הסופי".

תואר זה של אולגודורף, מפקדה של האיינזאצגרופה „שלנר", „מיבצע" נאסנה
את שהתרחש בעיר הגדולה קרשינוב, עד, עד — „מיבצע הסופי".
„המיבצע הסופי" של אולגודורף, עושה-דברו של היטלר, בעל „הפתרון הסופי"
ומתווה „קור-היסודי" (ריכטלינגן) להשמדת יהודי בסרביה וקרשינוב — חוצא
אל הפועל.

הגיטו — עד הסוף המר

הרצח והשוד בטרנסניסטריה

כבר ביום 22 ביוני 1941, יום פרוץ המלחמה בין גרמניה וברית-המועצות, נפלו
הפצצות הראשונות ברובעים היהודיים של קרשינוב (על-פי ידיעה ב„אייניקייט")
ורבים נהרגו. בו בערב, הודיע המאראשאל אנטונסקו בראדיו בוקרסט: „האווייה
שלנו הפציצה את רוכצי היהודים בקרשינוב. ננקום כאלה שלענו לנו שנה
קודם לכן".

חיל תאחיד הגרמני הפציץ רכבות ושירותים של הנסוגים הסובייטיים — ביניהם יהודים רבים — וגרם להרג רב (מספר מדויק על כך, לא נדע אף פעם). גם השריפות הרבות שפרצו בעיר עקב ההפצצות, הבהלה ותאגדרלמוסיה הכללית, גרמו להרבה קרבנות בקרב תושבילמוסיה היהודית.

ביום 17 ביולי 1941, לפי הגירסה הגרמנית (על־פי גירסה סובייטית — ב־16 בו), בשעה 16.00, פריצו הגרמנים והרומנים לקייסינוב, היו אלה חיילי הקורפוס ה־54 של החיל ה־11 של הצבא הגרמני וחיילי הדיביווה הרביעית הרומנית, מלווים על־ידי ה„זונדרקומאנדו“ 111 וכן „פלוגה מיבצעית“ מיוחדת של הרומנים. הצבאות עלו על קייסינוב — לפי מ. קארפ — בשתי דרכים: מצד צפון דרך סקולן ודרך הנציסט בדרום. מיד בוצעו שחיטות נוראות של יהודים ושתי הדרכים היו זרועות גוויות. הערכת קארפ היא שבכיבוש העיר, נהרגו 10 אלפים יהודים, ואילו במקורות אחרים — נוקטים במספר של 20 אלף.

בימים הראשונים לכיבוש, התחלל בעיר פיגורם בהיקפים גדולים (הגרמנים בחלק העליון של העיר והרומנים בחלק התחתון שלה). אנשים נורו ברחובות; נשים נאנסו; ילדים „ועשחלו“ על כידוני אנשי ה־ס.ס.; גברים מובלים למפקדת הנסטאפר — מעונים ומשפלים מסדרים אותם בשורות, מתפקדים ומוצאים להורג. טאות של גוויות נזרקו לרחוב, מאכל לכלבים.

לפי אתר העדויות¹¹ הרי באותם ימים היתה פעולת ההרג והשוד בכל תוקפה. חולל בית־הקברות היהודי (המפורסם) ובתי־כנסת נחרבו. כמו בימי פיגורם קייסינוב 1903 — התגלגלו ברחובות גווילים של ספריתורה מחוללים, יחד עם גוויות של יהודים שנרצחו (העד מיכאל אפטייקר־בנארי¹² מסר בעדותו ב־יד ושם — 03/2849 — שהוא עצמו אסף פעם כמה גווילי־תורה ומסר אותם לקרובו דוד צירבינסקי, שהביא אותם ארצה, לאחר שניצל מטרנסניסטריה, והפקיד אותם כאן למשמרת).

לאחר מספר ימים של פרעות, החל הסרודר הטאורגן, יחידות של צבא ומשטרה, גרמנים ורומנים, עברו מתצר לחצר ומבית לבית. הוציאו החוצה את היהודים שהסתתרו שם; בחלקם נורו במקום, בחלקם נאסרו והוצאו להורג מאוחר יותר. כך, למשל, סיפר בעדותו — 03/24448 — העד אריה־לייב קורנפלד¹³ שבאותו שלב היה נאלץ לצאת „לאור היום“, לאחר שהסתתר משך 13 ימים. גם אפטייקר־בנארי (כנ"ל) מספר שלאחר שבני משפחתו הוצאו לרחוב, ירדו שלושה גרמנים למרתף הבית וסצאו אותו מסתתר שם. הרביצו לו, צעקו „פרפלוקטת יודת“ ועמדו לירות בו בו במקום. תחנוני האם הוקנת, הצליחו להשאירו בחיים.

עורך־הדין עזרא דובינסקי, עסקן ציוני, מספר¹⁴: „לדירתנו התפרצו 6 אנשי גסטאפו, כשהם צורחים, יודן הקאוס, בחצר, העמידו אותנו עם הפנים לקיר, כשידינו מורמות. בתוכנו היה גם איבר רבינוביץ, מזכיר הקהק"ל. הוא הוכה ונעצרי“.

מר יצחק וייזר (הוזכר לעיל) מספר על התפרצויות של גרמנים ורומנים לבתים ובוצעו מעשי אונס ושוד לרוב. באחד הכתים, אנסו הגרמנים ילדה נכה בת שתיים עשרה לעיני אמה. לאחר־מכן, הרגו את שתיהן. סקרה אחר, מעשה ידיהם של

חיילים רומניים — ריכוזו במגרש ריק מספר רב של נשים וילדים, החזיקו אותם שעות מרובות עם ידיים מורמות, כשמוכנות "הירייה מכאונת אליהם. רק לעת ערב שוחררום. היה זה שעשוע בלבד, עבור הקצינים".

תיאור נוסף של התעללות ורצח: עורך-הדין שניידר סיפר (לווייזר), שהוא היה בין אלה שנחטפו בימים הראשונים על-ידי הגרמנים והובלו למפקדת הגסטאפו, שם כבר מצא יהודים עצורים רבים. מדי בוקר היו מעמידים אותם בשורות וכל עשירי הוצא מן השורה ונורה. קרה פעם ויחד עם העשירי בשורה, לקחו גם את האחד-עשר. היהודי התחנן: „הרי אינני העשירי, כי אם האחד-עשר". בתשובה, צרח הגרמני: „לך, שיהיה גם האחד-עשר". נתמול מזלו של עורך-הדין שניידר ויצא בחיים מן הגסטאפו, אך מצא את מותו בגיטו, מאוחר יותר.

מאותה התקופה, מסופר ב„אוינקייס", למשל, שהוציאו ממיטת חוליו את הרב פוליקובסקי (היה יו"ר „המזרחי" בעיר, בשעתו — ד.ד.) והריצו אותו ברחוב, כשהוא עירום כולו. את הרבנית, ביחד עם כמה רבנים נוספים ונשותיהם, סגרו באחד הבתים. משך יום שלם לענו והתעללו בהם, ולבסוף הרגום. „קיבלים לידה, היתה פסנתרנית ידועה בקריינוב, שנגינתה נשמעה לעתים בראדיו. הפולשים הרומנים פרצו לדירתה והרגוה לעיני בני משפחתה. הוריה התעלפו והמרצחים הרגום בקתות-המקלעים".

עוד רבים סיפורי הוועה על אותה תקופת אימים. מספר ההרוגים הגיע לאלפים, ורובם אפילו לא נקברו. לפי אחת העדויות, נקברו חלק מן הקרבתה, על-ידי קרוביהם, בין העצים שבגני העיר, בעומק לא-רב.

פרשה מיוחדת היא, האשמתם של יהודים בפעילות קומוניסטית; כאלה נלקחו זמנית כבני-עריבה ולבסוף נרצחו. לפי אחד המקורות,²¹ „לקח הנגראל סקולסקי, הכובש הרומני של קריינוב, 50 מנכבדי היהודים בעיר כבני-עריבה, כדי לסכל אפשרויות של סאבוטאז'ה נגד הצבא הגרמני או הרומני".

בר"ח כיוחד של השטורמבאנפיהרר צאפ (המובא כ„נספח" לעבודתנו), על פעולת האיינזאצקומנדו 11 בקריינוב בימים 17.7.41—3.8.41²² מסופר, בין היתר: „כתגמול על הצלת מחסני-פחם, צווח המפקד הרומני על הוצאתם להורג של בני-עריבה יהודים". על הפעולה שלו-עצמו, מדווח צאפ: „68 יהודים, תושבי מחנה-הסגר מאולתר, אשר נמצאו אשמים בפעילות קומוניסטית, ועוד 6 יהודים שנמצאו אשמים בהצלתם, הוצאו להורג בבית-המעצר של האיינזאצקומנדו".

הוקם הגיטו בקריינוב

באותו דו"ח מוסר צאפ שהוא-הוא שהורה למושל הצבאי הרומני של העיר, קולונל טודוסי, על כינון גיטו קריינוב, שהוקם ביום 25 ביולי שנת 1941 (מצד הרומנים, היו המושלים הצבאיים של העיר — קולונל טודוסי וקולונל אאוגן דימיטרסקו; עם מפקדי הגיטו נמנו: מאיור יואניצו, קאפיטאן פרסקיבסקו, לויטנאנט אודריי ולויטנאנט מיכאילסקו). כפי שהעיד צאפ במשפטו (שנערך במינכן, רק בינואר-פברואר 1970), הוא הורה על הקמת הגיטו — „מכיוון שהיה ברור שכל תושבי הגיטו יחוסלו, על-פי פקודתו הישירה של היטלר".²³

במקורות השונים, ישנם כל מיני תיאורים על נבולות הגיטו. חושבני, שנכון יהיה למסור שהגיטו הוקם בחלק התחתון של העיר, מן הרחוב הרלמפיבסקיה ועד אויטסקייה ומרחוב גיאורגיבסקי ועד פאבלובסקאיה. מצרפים אנו לחיבור זה את מסת הגיטו. המפה²¹ שורטטה בשנות החמישים. לפי מקורות מאוחרים יותר, היא טעונה כנראה תיקון²², בעיקר מצד דרום, מרחוב טיטובסקי לרחוב גיאורגיבסקי. נתאר עתה, על-פי עדויות וכן מכמה מקורות נוספים, על זוויות הגירוש אל הגיטו; את בלדות החיים בתוכו; מעט על ההתארגנות; תופעות של התנגדות; מאמצי הצלה; היציאה לגירוש ולאבדון. את ההתחלה מתאר אחד העדים, כך:

„כל היהודים שנשארו בעיר, אנשים, נשים וטף, הוכרחו, לפי פקודה פתאומית, לעזוב מיד את בתי מגוריהם ולעבור לחלקה התחתית של העיר. הורשה לקחת רק מה שאפשר לשאת ביד. תגידו וז נמשכה יומיים והיתה זו תמונה בלתי־נשכחת. אלפי אנשים, אומללים, שבורים ורצוצים, צועדים באמצע הרחובות, בלוויית משמרות של אנשי צבא. החיילים מכים מבית רצה את החלשים והנחשלים. רבים משליכים את החבילות שלקחו עמם, גופלים, מתאוששים ושוב הולכים... מגיעים לחלק התחתון של העיר, אשר נקבע בתור, גיטו ליהודים ורוכזו בו 12,000 איש. ביום הראשון נאספו כולם בכיכר למשך יום שלם, ללא אוכל ומים, כשמונות־ידיה מכוונות אליהם, זאת היתה, קבלת־הפנים הראשונה.“²³

עד אחר מספר, איך צעדו האנשים, וכיניהם כאלה שלא הספיקו להתלבש, ביניהם גם חולים רבים. למרות החום הלוהט של אותו יום לא הורשו לקחת לדרך אפילו בקבוק מים. המרחק לחלק התחתון של העיר לא היה כה רב, אך לאחר ימים של סבל, רעב וצמא, רבים כשלו בדרך. האנשים רוכזו במגרש „השוק הישן“ של קייסנוב והוחזקו יום תמים מתחת לשמים הלוהטים. רק בלילה, נפלו האנשים אל תוך הבוך והלכלוך. הורים לא מצאו את ילדיהם, הבכי והצעקות עלו עד לב השמים.

בכתובים מצאנו, לגבי אותו יום, את התיאור הבא:

„מסביב למגרש הועמדו שוטרים ותותחים והיהודים עמדו שם בלי אוכל ומים כל היום, עד הערב. הסאדיום של שוטרי המחנה היה אכזרי לאין שיעור. האנשים לא הורשו לעשות את צרכיהם, ומעשה באשה שכרעה ללדת ולא הורשה לצאת מהמגרש, והיא התהפכה בציריה עלייד עץ שבקצה המגרש. לפנות ערב הבהילו פתאום את המגורשים ואמרו כי יירו בהם מתותחים ואף התחילו כאילו עושים הכנות לכך. בהלה שאין לתארה במלים פרצה במחנה הרעב והציף, ואותה שעה כיוונו הרשעים את מכוונות־הצילום על ההמון המבוהל ומתוך צחוק פרוץ הסריטו את התמונה, כדי להציגה לראווה בבתי־הקולנוע שלהם.“

(גולה במאבקה, עמ' 160)

העדות מספרות גם על יריות של חיילים גרמנים ורומנים ורציחות בדרך אל הגיטו. כמרכן היה שוד מאורגן, אף המחלות והוסר הטיפול הרפואי נתנו מיד את אותותיהם והיו לאיבדן מקרי מוות. אוראז גם צוינו מקרים של אנשים שיצאו מדעתם מרוב סבל. את אלה, סגרו הרומנים על כנעול בבתים מיוחדים ושם נשכו והרגו אחד את השני.

כך רוכזה בנישו השארית של יהודי קישינב, 13,000 נפש — מסכם אחד העדים. נציר במקום זה שהערכת המספרים (מן המקורות השונים) נעה בין 9,000 ל-13,000. מ. קארפ (כרך ג', עמ' 77) נוקט במספר 11,252. זאת עליפי הדויה של הלויטנאנט קולונל פאלאך, הממונה על הקמת המחנות והגטאות בבסרביה. אך הוא מדגיש שהמפקד איננו מוסמך, באשר עליפי ההוראות נשללו מיהודים רבים תעודות הזהות והעירבוביה היתה גדולה.

שטח הגיטו גודר מיד עלידי חוטייתל וגדרות־עץ, ובהם שני שערים, האחד לכניסה והשני ליציאה. היהודים שבתוכו, לא הורשו כלל לצאת. מי שיצא בערב לרחובות הגיטו, נורה במקום. מן היום הראשון חויבו היהודים לענוד את „הטלאי הצהוב“ על התזה והגב. הוקמה „מפקדת הגיטו“ של הרומנים, שהיתה נתונה למעשה למרותם של הגרמנים שהתמקמו בחלק העליון והעשיר של העיר. אך עליפי איאלה עדויות הם גילו גם מידה מסוימת של עצמאות. כך, למשל, מסופר שכבר ביום הראשון של הגיטו, זממו הגרמנים הרג המוני בקרב היהודים. הדבר נמנע עלידי הרומנים. עליפי השמועה היתה במעשה־הצלה זה, ידו של המלך מיכא, שביקר אותו יום בקישינב. במסר, שהמפקד הראשון של הגיטו היה איש נוח יותר ומשהחלף — הורע המצב.

למחרת היום החלו האנשים להתמקם בבנינים החרושים (מן ההפצצות והרליקות). היו התנפלויות, דוחק וצפיפות (30—40 נפשות בחדר). השטח היה קטן ומספר מקומות המגורים מצומצם ביותר. מים לא היו, כי מערכת הצינורות נהרסה בהפגזה. ליד תנחל ביק היו שתי בארות־מים, אך מיכא יהודים לשם לשאוב, נתקלו ביריות של שומרים וחיילים. בתחילה גם לא היה לחם או מזון אחר. גם מעט המטען שהובא לגיטו, נשדד מדי יום ביומו. בנקודה זו מוסר מ. קארפ, שלאחר חיפוש אצל הקאפיטאן פרסקיבסקו, מפקד יחידת המשטרה 23 (שנמנה עם מושלי הגיטו 15 יום בלבד), מצאו אצלו „חנות“ שלמה של רהיטים, שטיחים וכלי זכוכית.²⁶ במצב זה, אף רבו המחלות והתמותה גדלה מיום ליום.

עבודות־כפייה ומיבצעי־עונשין

אך עוד בטרם הספיקו לעשות את היסודיים הראשונים ביותר, ניתנה פקודה מאת המפקדה הגרמנית למפקדת הגיטו הרומנית, להעמיד לרשותם מיד 2,000 איש (בגיל 15—40, גברים ונשים) לצורכי עבודות דחופות. בוקר־בוקר היו עוברים חיילים כבתים ומגרשים את הגברים לעבודה, עלי־פירוב עבודות מפרכות (עורך־הדין דובינסקי סיפר שעבד בסחיבת שקים בני 100 ק"ג, ומאוחר יותר כפועל מאפיה). מיעוטם של האנשים עבד בתוך הגיטו (בעבודות של גיקוי הריסות, קבורת החללים ועוד) ואילו רובם מחוצה לו — בחלק העליון של העיר, בבתי־חרושת ובשירותים ועוד) ואילו רובם מחוצה לו — בחלק העליון של העיר, בבתי־חרושת ובשירותים

שונאים לגרמנים (העד וייזר עבד ביחידת-עבודה של הגרמנים, בשירות חיל-האוויר, במשלוח סחורות שיגות לגרמניה).

הסזון שניתן לעובדים היה כמעט-אפסי. היו אנשים, שבדרכם מן העבודה כשלו ונפלו מפאת רעב ועייפות ובחלקם מתו במקום. העובדים היו מוחזרים מדי ערב לתוך הגיטו אל משפחותיהם. הנשים והנערות היו משך היום מופקרות למעללי החיילים ולמעשי טוד. אחת העדויות מוסרת שיום אחד חזרו מן העבודה 100 יהודים, שהפכו בעל-יטום ממש, מן המהלומות שספגו שם.

על פרשה מיוחדת בתחום העבודה סיפר העד אפטייכר (בעדותו, כנ"ל, רוסית, ע"ע 7-12). הוא נדרש להרכיב פלוגת-עבודה של 120 איש, שתעבוד בבית-החרושת לעורות שהיה שייך מקודם למשפחתו. כמפקד הבריגאדה שלהם שימש הקאפיטאן הרומני טרובנסקי, שהיה מתעלל בהם ללא חרף. הם עבדו קשה מאד, אף הפעילו מכוונות מבלי שיהיו להם המכשירים או החלקים הדרושים, דבר שהיה כרוך בסכנת-נפשות. תמורת עבודה זו, היו מקבלים פעם ביום פרוטה לחם שחור, שנאפה ללא שמרים. בתחומי המפעל היתה באר-מים, שאף כי היו מלחים, ניתן היה לשחוטם.

יום אחד הופיעו בבית-החרושת גרמנים ותבעו לקבל חלק מן הפועלים, במסגרת מיפצעי-נישיון נגד פעולות של מתבלים ואיתות למטוסי האויב (פרשה זו, מופיעה גם בתעודות הגרמניות). העד, שידע גרמנית, שימש כמתורגמן עבור המפקד הרומני, הצליח לדחות — בנימוקים של מילוי מכסה עבודה והוסגות — את מילוי הדרישה למחרת היום. באותו יום לא הופיעו הפועלים היהודים לעבודה, כשהם מסתתרים בבורות, צינורות-ביוב וכו', בדרך טקרה, עבר הענין בתצלחה.

מאוחר יותר נטנה מ.א. עם אלה שעבדו בשירותם של הגרמנים. פעם, הרעב הציק לו עד כדי כך, שהחליט לעזוב את העבודה ולברוח לגיטו. הגרמנים הרגישו בדבר ופנו לוועד הגיטו ודרשו את הסגרתו, אחרת יצטוו שפטים בכל הגיטו. סגן יו"ר הגיטו פנה אליו וביקשו להתסגר לגרמנים, על-מנת להציל את הגיטו כולו, וכן עשה. הגרמנים לקחוהו והובילוהו אל בית-המסבחים (שם הם היו נוהגים לתלות יהודים, כמו את הבהמות ז). בדרך התחשבו ולקחו אותו למפקדת הווהרמאכט וורקו אותו למרתף הבנין. שם הוא מצא 4 יהודים וביניהם קרוב משפחה, סיומה מורדקוביץ. לאורך 20 ימי שהותו במרתף, הם הוצאו אחד-אחד ונרצחו. באותם ימים היה אפטייכר מוצא מדי יום למעלה, לעבודות ניקוי בתי-הסימוש וצחצוח מגפי הנאצים. כלילות היו לוקחים אותו אל משתאות-השיכרות של הקצינים, שם שימש מטרה לקליעה באקדוחים. בדרך גם לא נפגע למוות. לאחר 20 יום, החליט לברוח. משהגיע בחזרה לגיטו, נודע לו שבני משפחתו כבר ישבו „שבעה" לזכרו...

ועד יהודי הגיטו ופעילותו

ומן מועט לאחר הקמת הגיטו, הקים המפקד הרומני את ועד הגיטו. חקירות בנקודות זו העלו שמספר חברי הוועד היה 10-20 (באחד המקומות, כתוב 60, אך אין לכך כל יסוד). כשיחות עם עדים (כולל חברי ועד), הצלחתי להעלות פחות מ-10 שמות. עם חברי הוועד נמנו: די"ר שמואל גוטמן-לנדא, יו"ר; ערד-הדין

אברהם שפירא (שפירין), סגן יו"ר (ומאוחר יותר — יו"ר); לייב קורנפלד, יצחק ויזר, בנימין למפרט, מיכאל אפטייסקר, מ. שווארצברג, יצחק סבל, נחום גמירובסקי. לאחר עריכת טיפוקד האוכלוסיה בגיטו, סייע הוועד במציאת ובתשלמת בני המשפחות המפורזות. מיד החל לדאוג לצרכי הספקת, על-מנת להציל אנשים מרעב. נקבעו קשרים עם איכרי הסביבה שתחלו להביא מצרכים, שנקנו כמובן במחירים מופקעים. כמרכן נסתייעו מעט עלידי יידיים רומנים, שבעת שלטון הסובייטים ברחו לרומניה ועתה חזרו לקריינוב. מדי פעם הוכנסו אל הגיטו מן החוץ מצרכי מזון וגם הלבשה.

ועד הגיטו השתכן בבנין „ישיבת קריינוב“ המפורסמת (לפי גירסה אחרת — בבנין בית-הספר היהודי האזורי). לאחר מאמצים מרובים הצליחו ראשי הוועד לארגן מאפיה בתוך הגיטו. אירשם מצאו שקי קמח, סלאי-חולעים, שגורקו לאשפותות עוד עלידי הסובייטים בנסיגתם. הקמח נופה ולחם נאפה ממנו. חוקם בית-חולים ארעי בהנהלתו של ד"ר פראדיס, שאם כי סבל ממחסור במכשירים ובתרופות, בכל זאת הגיש סיוע רב. עקב המים המזהמים והמזון הקלוקל, השתוללה בגיטו מחלת הטיפוס והפילה חללים רבים. הוועד הגיש טיפול מיוחד לזקנים וליתומים הרבים. בהמשך הזמן, אף הופעלו בגיטו שני בתי-כנסת קטנים.

כפי שמוסר בעדותו חבר הוועד קורנפלד (עדותו, כנ"ל, רומנית, ע"פ 18—20), קיים הוועד יחסים די מורכבים עם המפקד הרומני של הגיטו, שעמד כל הזמן תחת לחץ הגרמנים למסור יהודים לידיהם.

באותם ימים גם הצליחו לקשור קשרים עם המוסדות היהודיים בבוקרסט ובדרכים שונות אף הגיע סיוע כספי כלשהו. הקשרים עם יידיים רומניים ואמצעים אחרים, איפשרו את שיוצרו של עו"ד שפירא (במדי קצין רומני) לבוקרסט. שם הוא בא בדברים עם יו"ר פדראציית הקהילות היהודיות, ד"ר פילדרמן, ועם הרב הראשי, ד"ר שפרן, ומסר להם על מצבו הנואש של גיטו קריינוב. על ביקור זה (וכן על ביקור אחד נוסף) ניתן לקרוא בתיקים של „ארכיון פילדרמן“, הנמצא כיום ב„יד ושם“ בירושלים, ו„ארכיון קארס“, המצוי בחלקו ב„בית יהודי בסרביה“ בתל-אביב.

הרצח ההמוני בוויסטריניץ ובגורניץ

שתי מהלומות קשות ניתנו על ראשי היהודים בגיטו קריינוב במשך חודש אוגוסט. שתי הפרשיות, החוזרות ונשנות בכל הדברים שבעל-פה ובכתב, הן הרצח ההמוני בוויסטריניץ והרצח ההמוני בגורניץ.

ב-1 באוגוסט 1941 הופיע קצין גרמני בפני יו"ר ועד הגיטו ודרש לעבודה 450 איש, 250 גברים ו-200 נשים (הסופר ינקיל יאקיר סיפר לי שעל-פי העדות שהוא נבא, לאחר המלחמה, שפי הגברת לנדאו, הרי המפקד הרומני אסף קודם לכן את היהודים ודיבר על לבם שישלחו אנשים לעבודה הנדרשת).

בשעה הקבועה בא אותו קצין, בליווי 3 חיילים, ותחלו במיון האנשים. בחרו במיוחד אינטלקטואלים ונשים יפות. בשעת הסלקציה השתמש הקצין גם במשקפת. נבחרו 200 צעירים, 200 צעירות ו-50 גברים בגיל 45. בשעה 3 אחר-הצהריים הם

הובלו לתחנת ויפטרניצין. 411 מהם נורו ונפשותיהם הושלכו לבורות שהוכנו מראש.

ב־9 בערב הוחזרו 39 איש (מהקשישים יותר), כדי שיספרו מה שקרה. למחרת היום הופיע בג'יטו הקצין הגרמני ומסר בעצמו על מה שנעשה. העובדות אושרו על־ידי המפקד הרומני קולונל טודוסי (תעודת מס' 19 בכרך ג' של „הספר השחור“) וכן על־ידי היו"ר גוטמן־לנדאו, שיצא יחד עם 20 יהודים אחרים, לתקן ולכסות את קברי־האחים הגדול. פרשת־הוועדה הזאת גם נכללת בדו"ח מספר 2 של „הוועדה לחקירת אי־הסדרים בג'יטו קישיונב“ (שהוקמה בדצמבר 1941, תחת לחץ דעת־הקהל ברומניה). חברי הוועדה היו: נשיא בית־הדין הגבוה פריאצסקו, התובע הכללי ניקולסקו, גנרל סטרובה ואחרים (מובא מתוך קארפ, רומניה, כרך ב', עמ' 28).

בין ההרוגים (שהוזכרו במקומות שונים) היו, בין היתר: מהנדס קרמניאנסקי, מהנדס שווארצמן, גברת אורגנסיין, יוזיא מילשטיין, עזי"ד פרפר, בלבן, מהנדס הלסין, סוני גודלמן, משה גורנגאוס, אלריקה ורעיה וייזר.

על אותו טבח מספר בעדותו מר וייזר (כנ"ל, רוסית, עמ' 9) ששכל שם את אשתו ואת אחותו הצעירה. משהגיע אותו יום מן העבודה (אצל הגרמנים) אל ביתו שבג'יטו ונדע לו שאשתו ואחותו נלקחו לעבודה, רץ מיד למפקדת הגסטאפו. בהיותו בפנים, אמר אחד הקצינים למשנהו: „הבה ניקח גם אותה, גם היא יתאים לענין זה“. בהיותו דובר גרמנית, פנה אל המפקד והסביר שהוא עובד ביחידת־עבודה של חיל־האוויר הגרמני, והוא שוחרר. באותו ג'יטוק הציל גם את חברו־לעבודה משה בורוכוביטש, שכבר היה בין העצורים והנידונים. אך משפנה לקצין הגסטאפו וביקש את שיחרורן של אשתו ואחותו, קיבל תשובת־גערה: „גשים, לא בשום אופן לא אשחרר אותן“.

„יצאתי החוצה“, מספר יצחק וייזר, „ראיתי איך שסידרו את כולם בשורות ובפיקוד אנשי גסטאפו הובילו לעבודה. אז לא העליתי על דעתי שלא אראה יותר את אשתי אלריקה ואת אחותי רעיה“. על הרצח עצמו שמע וייזר מפיו יהודי אחד שנמנה עם המעטים שחזרו. יהודי זה ראה במרעיוני בבור המוות את שלוש בנותיו הירדות, שלושתן בגיל העשרים, כולן יפהפיות.

מיכאל אפוטייקר, שניצל מאותו טבח, מסר בעדותו (ע"פ 9—10) דברים אלה:

„מיד עם בואנו למקום, נצטוונו לרוקן את הכיסים, להסיר את הכנדים ולהסתדר בעשרות. לאחר שעיינו נקשרו, נשמע טרטור מכוננת־יריה. איבדתי את הכרתי. משהתעוררתי לפנות ערב, מצאתי עצמי בתוך ערימת גופות מתות או חצירותנות. נחלצתי ושמתי פעמי לג'יטו. כשעה 12 בלילה הגעתי לשער וחמורת עט, פארקרי נתן לי המסמך להיכנס. נקלעתי לביתו של גוטמן־לנדאו והוא שתחזיר אותי למשפחתי... לאחר יומיים באו נוצרים להתאונן על הריחות העולים מן הקבר הבלתי־מטופה דיו. איראו נשלחו יהודים לכסותו והורשו, על־ידי הרומנים, לומר, קדיש. קומיסאר המשטרה יונסקו, שנכח ב„מחזה“, נתקף בחילה והתעלף במקום“.

אורן הטסני¹² מי שהיה סופרו הפארלאמנטארי של „אויקלט“, העתון הציוני בטרנסילבניה, פירסם ספר המולל את רשומות השואה של יהדות הונגריה ובמיוחד טראנסילבניה. בפרק קטן, המוקדש ל„טראנסדניסטריה“, מוזכר במקצת גישו קייזנוב, ובין היתר סקרה ויסטריניץ.
הסופר מביא את הדברים מפיו של נער בשם אייוק, תושב הגיטו בקייזנוב, אביו, ר' שלמה הזקן, נמנה עם אלה שקברו את 411 הקדושים. קוראים אנו, בין היתר:

... בראשית אוגוסט באה הגסטאפו ולקחת ארבע מאות אנשים צעירים. הם אומרים שלוקחים אותם לעבודה ויכבדו את כלכלתם. רבים מתחיצבים גם מרצונם. אחריהם צהרים כלחה הרעה גם אל שלושים יקנים, ביניהם אביו של אייוק... ר' שלמה הזקן נכנס, פניו מכוסים זיעה והוא רועד בכל גופו, בחזיתו קריעה גדולה לכל הרוחב, עיניו אדומות, פניו אפורים כאפר, בגדיו מנואלים כדם ובבוך... והוא מספר: טכנו אותם בקבר, כמו שמצאנו אותם, בידים אלה הרימותי את גרשון והלל, יהודה, יוסף, בתיה וסנדרה ונחמתי אותם לקבר. רק הבגדים התחתונים היו לנופם שהיה נקוב כדורים של מכונת־יריה. אחדים מהם עוד פירפרו ונאבקו עם מר המוות. נשמתם עוד לא יצאה, אך לא ריחמו עליהם. קברנו את החיים יחד עם המתים, ואחרי שנמרנו את מלאכתנו הנוראה, חיכינו וחיינו נכונים למוות, ציפינו לתיקתוק מכונת־היריה שתגאל אותנו מהוועה הזאת, שראו עינינו. הקבר הגדול הזה, שבו נקברו חיים צעירים רבים כל כך, משד אותנו...“.

(„קומקו“, תעודת זמנו, עמ' 159)

ביום ה־7 באוגוסט, פקדה את יהודי הגיטו בקייזנוב, וועדת גידיג'יץ, הפעם „מלאכה“ של רומנים. המפקח על הדרכים קיבל לעבודה 500 יהודים ובנוסף להם 25 נשים לעבודות ביטול, במחצבות גידיג'יץ. לאחר שבוע חזרו 200 איש, שבורים ותשושים. 325 אנשים נעלמו ועקבותיהם לא נדעו (ע"ס: מ. קארש, „טראנסדניסטריה“, עמ' 82).

במידע שבמקורות השונים (הספרים משנות החמישים, העדויות ועוד) לגבי מקרה זה, אין תיאום מלא ויהיה קשה לאמתו בדיוקנות. מסופר, למשל, (ספר קורן) שלאחר אסון ויסטריניץ סירב ועד הגיטו להיענות לדרישה בדבר נתינת אנשים לעבודה מחוץ לגיטו. ההלטנות לקחו מבין חברי הוועד כמה בני־ערובה, תוך איום שאם האנשים לא יתחייבו לעבודה, יירו בבני־הערובה. עלימנט להצילם, התחייבו אנשים מרצונם הטוב.

במהצבות גידיג'יץ עבדו האנשים עבודה מפרנסת משך ימים ארוכים. מכיוון שבמקום נמצאת תחנת־רכבת, הרי החיילים שהיו נקלעים למקום היו מתעללים ביהודים ומכים בהם מבת רצח. התעודה מס' 28 בכרך ג' של „הספר השחור“, נושאת את השם: „רשימה בתחנת גידיג'יץ“. לפנינו דו"ח מאת המאורז א. פופסקו, מפקד באטאליון הזאנדארמים ה־10, אל המפקדה העליונה. נמסר שם על

ח'יגרה ש'פרצה בתחנת ג'ידינץ' בין היהודים העובדים לבין הייילים רומניים אשר טענו שהכירו בין היהודים כאלה שהיכו בהם בעת נסיגת הצבא הרומני מבסרביה (עם כניסת הסובייטים). הח'יגרה נסתיימה עם פציעתם של כמה יהודים וח'ייל רומני אחד.

אחד היהודים הפצועים הגיע לק'ישינ'וב, כשראשו חבוש, והגיש תלונת לשלטונות. הובטח לחקור בדבר. הוצאות החקירה „העלו“ שהיהודים ג'יטו לפוצץ רכבת צבאית באותה תחנה... מעריכים שבעבור „ג'יטו“ זה, נורו 325 האומללים הג'יל. בספר הרומני של מר'יס מ'ירקו⁴² מסופר, בפרשה זו, ש„אחד הקצינים סיפר לאחר זמן בפרוטרוט, כיצד גרצחו יהודים אלה ביריות אחד אחד“.

למעשה, פרשת ג'ידינץ' לא נחקרה אף פעם באופן יסודי. המפקד העליון, גנרל טופור, ראה את התיק כ„סגור“ (טרנסמיסטרע, „צ'מ' 41). אמנם, גם מקרה זה נכלל בדו"ח „הוועדה לחקירת איר'הסדרים בג'יטו ק'ישינ'וב“, שמסקנותיה לא נודעו ולא הורגשו כלל.

EINZATSKOMMANDO 11A בק'ישינ'וב

אין לנו מידע מלא על כל הרציחות בג'יטו ק'ישינ'וב (הרישום של הגרמנים לא היה מלא; לארכיונים הסובייטיים והרומניים, מאותה תקופה, אין בינתיים גישה). אך נמצא עוד אחדות מהן. ב־6 באוגוסט נאסרו 300 יהודים ולאחר־מכן הוטבעו בדנייסטר (דו"ח רומני). ב־7 באוגוסט חוסלו 551 יהודים (תעודה גרמנית). בראשית ספטמבר 1941 גרצחו לפחות 200 יהודים בג'יל 15—40 (עדות ב„יד ושם“) ועוד ועוד.

הזכרנו לעיל את הפרוטוקול של המשפט נגד המפקדים הגרמניים בק'ישינ'וב.⁴³ נצטט כאן קטעים מתעודה זו, וכן משתי תעודות נוספות, ממשטס מינכן הג'יל, Aktenzeichen 22 Is 204/61 כנגד הנאשמים⁴⁴: Zapp Paul Johannes, Hunze, Heinrich, Baron Recke Leo, Noa Karl, Mohlonmeyer Georg.

הנאשם צאפ, היה מפקדה של האיינזאצקומאנדו 11א.

שהשתייכה לאיינזאצגרופה ד', מ'דני 1941 עד ראשית יולי 1942. לעת הזאת היה בדרגת ס.ס. שטורמבאנפיהרר. כנאצינאל־סוציאליסט משוכנע וכבן־לוויה נאמן להיטלר, העריך מאד את התקנות ושקד על ביצוע מלא של פקודות ההשמדה במחוזות הכפופים לו.

באחד הימים שבין ה־21 ל־31 ביולי 1941 הוא ציווה על הוצאתם להורג של 68 גברים יהודים בק'ישינ'וב. הם נורו במקום לא רחוק מן המפקדה. הקרבנות סודרו בתור, כשעיניהם קשורות, לפני הוצאתם להורג. את מקום ההוצאה לפרעל בחר הנאשם והוא עצמו גם פיקד על הפעולה.

ביום שלא ניתן לקבעו בדיוק, בין סוף יולי לראשית אוגוסט 1941, הרג הקומאנדו בירית, בפקודה הנאשם, 551 יהודים, גברים ונשים, בתעלות נ.ס., מ'חץ לעיר ק'ישינ'וב. בפקודה הנאשם הם הופרדו מתוך מחנה, תוך כדי ביום, העתקת מגורים, כדי להבטיח

העברה שקטה של הקרבנות למקום ההוצאה להורג. הקרבנות, שחיכו בקירבת מקום, יכלו לצפות על ההוצאה להורג. כמובן יכלו לראות, לפני הירצחם, את הגוויות המגוללות בדם שבתוך התעלות. הנאשם עצמו השגיח על ביצוע ההוצאות להורג... הנאשם מודה שצווח ופיקד על פעולה זאת, אך טוען שהפעולה בוצעה עליד שני בורות עגולים ובהשתתפות חיילי מיליציה רומניים.

בכתב־האישום נגד היינריך הונזה, אנו קוראים, בין היתר:

... „באחד הימים חפרו אנשי הקומאנדו בור עמוק בקירבת המחנה שלהם ולתוכו גורו יהודים. פקודות הירי ניתנו עלידי לויטנאנט ברנארד. על המקום שמרו אנשי ס.ס. קשישים יותר. היהודים הרבאו במשאיות למקום ההוצאה להורג וחזרו לתורם במרחק של 10 מטרים מן המקום. אנשי ה־ס.ד. הובילו מדי פעם קבוצה של 10 יהודים עד לבור. שם גורו לפי פקודה... לפעמים קרה שהקרבנות לא נהרגו מיד וצריך היה להרגם עלידי יריות נוספות. לא הובא רופא לקביעת המוות.

... יום אחד פרצה דליקה בבית־הסוהר של הקומאנדו שבתוכו נמצאו יהודים. המשמר הוציא את היהודים והתעלל בהם. חלק מהם, שהופרדו במקרה, גורו אחר־כך.

בכתב־האישום הכולל נגד קבוצת המפקדים, מוצאים אנו קטע המתייחס כנראה לירצח ויספרניצין ההמוני, אותו תיארו לעיל. מתוכו, נצטט:

... „ביום שלא ניתן לקבוע בוודאות, בסוף יולי — ראשית אוגוסט, ציווח הנאשם צאפ, בפקודת מפקד ה־איינזאצגרופה ד' אולגדורף, להרוג מחוץ לעיר קרשינוב 400 גברים ונשים יהודים. צאפ ציווח לבחור מבין הרווקים והרווקות שבגישו. לקרבנות נאמר שעומדים להעביר אותם למקום אחר. הם הובלו במשאיות אל מחוץ לעיר, אל 2 בורות עגולים, אותם בדק צאפ מקודם. הבורות היו בקוטר של 2—3 מטר ובעומק של 3—4 מטר. האדמה שהוצאה מתוכם הונחה על שפת הבורות, כדי שהקרבנות המרותקים מהם 30—40 מ' לא יוכלו לראותם... היחידה המבצעת הייתה מורכבת מ־4 תת־יחידות בנות 6—8 אנשים כל אחת. תת־יחידה אחת הייתה רוסנית ויתרן הורכב מאנשי משטרה ר־ס.ס. מן ה־איינזאצקומאנדו 11 א'. ... הקרבנות הוצמדו עם הפנים אל הקיר והגורו בהויהם. הם נפלו לתוך הבור. באופן זה נהרגו לפחות 400 גברים ונשים יהודים... היות והביצוע נעשה תמיד באותו מקום, נאלצו הקרבנות לעמוד על קרקע ספוגת דם ואיברים קרועים של קורסיהם. במידה ולנשים היו מטפות, נקשרו בהן עיניהן.

על־פי פסק־הדין של משפט גירנברג, רק אולגדורף הוצא להורג. צאפ נידון למאסר־עולם, ואילו יתר המפקדים ל־7—10 שנים בלבד.

הרצחיים הרומנים בפעולתם

כבר עד כה תיארנו את „חלקם“ של החיילים הרומנים במעשי הרצח של יהודים בעיר קישינוב ובגיסו שלה. נוסף עוד כאן את אחד מן התיאורים של מריס מירקו, שהוכתר על־ידו בשם „מחול המוות“.

לאחר כיבוש קישינוב והקמת הגיסו היהודי, הובאה מבוקרסט משלחת של עתונאים נאציים ורומנים־פאשיסטים.

....העתונאים שוכנו אצל יחידת טאנקים שנכנסה לקישינוב והורסה. הם שוכנו באוהלים, אך ערכו להם סעודה גדולה, הוגש גראטאר בוקרסטי אמיתי בתוספת יינות וליקרים, שלא הזכירו במאומה את חיי החיות. אכלו ושתו לקל התזמורת. ואז מישתו פקד — מחול המוות!

מאתורי האוהלים הוצאו, בתהלוכה מחרידה, קבוצות נשים, דמויות מעוותות, לבושות קרעים, פרועות שיער, כמעט מתמוססות. ליד אחדות מהן נגררו ילדים קרועי־עיניים, בהרגישם את הסערה המתקרבת.

מחול המוות ז', צרח מישתו. וכשהתחילו המפוחיות לנגן והצעננים לשרוק, החלו הדמויות המעולפות לנוע במין מחול, להסתחרר ולהסתובב. אך המחול לא נמשך זמן רב, חזיו היו קצרים כחיי הצללים שרקדו. הנשים הוצאו אל מעבר למרדד הדשא והוצאו להורג, בעלטה, מאחורי האוהלים.

ילד אחד, וזאב בן שלוש אולי, עוד היה בחיים. הסתובב ליד שולחנות המאכל והמשקה, לוטש עינים ואינו מבין דבר. הוא הורם, נורק ככדור באוויר ונורה בעודנו באוויר. זה בוודאי היה, המספר החוקי של ההצגה.

זה, כמה אשמתו ז', שאל מישתו.

זה תקטן אשם יותר מאחד גדול. הסכנה גדלה יחד עמך, ענו לו. יש להורגו כל עוד הוא קטן“.

מן המעט שיש לנו ממקורות סובייטיים (נוסף ל„איניקייט“ היהודי, שכבר צייטנו ממנו) הן הזכרנו את הספר הרוסי „ההיסטוריה של קישינוב“,²² שהופיע בשנת 1966. אמנם מדובר על גישו כללי, אך הם גם מזכירים את הרציחות של יהודים. מדובר על שני בורות ענקיים שעליהם חוות הסוסים בקישינוב, שבהם נקברו 700 יהודים; על 30 הרוגים בתוך גינת שבצומת סקוליאנסקה ובעיקר על ההרג של 837 יהודים, בתוך בית־העלמין היהודי.

בספר רוסי נוסף,²³ על „הרפובליקה המולדאבית במלחמת־העולם השנייה“, שהופיע בשנת 1970, כבר מדובר בפירוש על הגיסו עבור האוכלוסיה היהודית. מזכירים את הרציחות בוויטרניצ'ין וגנידיג'ין ומוסיפים מידע על מקרה רצח נוסף

של 451 יהודים, עליפי תעודה החתומה במשותף על ידי קפיטאן רומני בשם באמדי ולויטנאנט ס.ס. גרמני בשם פרייליך.

ה"אייגיקייט" הסובייטי-יהודי (מיום 17.3.1945) מסר שהפאשיסטים בקייבנוב התעללו לא רק בחיים, אלא גם במתים. פתחו קברות בבית-העלמין היהודי ועקרו את שיני הזהב של המתים. בית-הקברות הפך מקום מרעה לסוסים. והכתב מסכם: "בשלב האחרון שיחרר את קייבנוב, ביום ה-23 באוגוסט 1944, הגיחו ממחבואיהם שניספיטער יהודים. 12 מתוך 13,000" (ואולי יש לתקן — מתוך 180,000).

משחו על האוכלוסיה המקומית

בצד אוזירה עוינת מצד האוכלוסיה המקומית, ניצול הקרבות והתגרויות כגון, "למה לכם רכוש, הן מחר תובלו למות" — היו גם גילויים שונים של תגשת עזרה ואפילו סיוע בהצלה. היתה חשיבות להבאת מזונות לגיטו, כשם שנמצא גם איזה מפקד צבאי (עליפי עדות קורנפלד) שהעמיד חייל למשפט על שירה סתם כך ברחוב בשני יהודים קשישים.

עזרא רובינסקי כתב בעדותו על עזרה כספית מתמדת מצד המורה שלו יון גורסקי. כמרבן סיוע לו ולמשפחתו (בנסיון הבריחה לבוקרסט) המאגנס חרטאן, שהסתירים כמחשנים שהיו לו בשטח הגיטו. בבוקרסט עזרו להם (בטרם נתפסו והוחזרו לגיטו קייבנוב) עורכי-הדין מריוס קינטסקו ואשתו.

גם יצחק וייזר סיפר בעדותו, שאחד ממכריו בשם דימיטריק, שהתגורר בשטח הגיטו, בא אליה ביחד עם פרופסור קצובסקי ואשתו והציעו לו לארגן בריחתם של כמה יהודים לבוקרסט, בעזרת קצין אחד בשם פסקו (שאמנם היה מעוניין בתשלום, אך סיכן את חייו). הם מסרו לו שיש להם מידע על כך שהגיטו יחוסל בקרוב ואילו בבוקרסט יש להם סיכוי להישאר בחיים.

המשך הסיפור מעניין ומאלף ביותר: וייזר וכמה יהודים נוספים אמנם הצליחו, בעזרת ידידיהם, להגיע לבוקרסט, אך שם נתפסו ונאסרו ונכלאו בכלא ווקרסט. דינם היה להישלח חזרה לגיטו (ולטראנסדניסטריה).

למזלם, ביקר בכלא התובע פדורארו. מששמע על האסירים מגיטו קייבנוב, הומין אליה את וייזר וביקש לשמוע ממנו פרטים על הגיטו. הוא האזין ודמעות זלגו מעיניו. "שמעתי משהו על הגיטו, אך לא ידעתי על הפרטים הנוראים", אמר. הוא שלח לכלא עורכי-דין, ש"הצליח" להעביר אותם לכלא וילאוזה, דבר שאיפשר להשתוות את החזרתם לגיטו.

משנגמרו ה"תירוצים" הפורמאליים, טען פדורארו בפני השלטונות שהאסירים דרושים לו לשם המשך ההליכים המשפטיים. הוא הצליח לשחזר את הדברים, עד שכבר לא נשקפה סכנת ההחזרה לגיטו ואז הם שוחררו (אחד מהם, תלה עצמו בכלא).

לאחר השיחרור, משבא וייזר אל פדורארו על-מנת להודות לו ורצה להגיש לו מתנת, ענה התובע: "מאנשים שסבלו כה הרבה, אין מקבלים מתנות".

כאמור, היו גם גילויים אנושיים. אך העד קורנפלד מצא לנכון להדגיש שאין לכלול רומנים בין, "חסידי אומות העולם", כפי שהיו בארצות אירופה אחרות.

התנגדות יהודית

גנסה לטפל בנרשא נוסף, שבו מטפלים וחייבים לטפל בכל מחקר על השואה והגטאות, והוא נרשא ההתנגדות. בכתובים המעטים שנעפיעו על גיטו קיישינוב (בספרים ועדויות) במקורות שלנו, הרי נרשא זה לא הוזכר כלל. במידה שהוזכר אצל רושמי קורות העתים (קארס, פילדורמן, לביא), הרי הוא מופיע רק „במסגרת” של אמתלה גרמנית לרציחת יהודים.

לנו נראה, לאחר מחקר קל בנידון (הרי סמי מכאן יסודיות, כנ”ל, כנ”ל), שאכן היו מעשי סאבוטאז'ה וגם בסיונות של התנגדות והתארגנות לכך. הנחתנו מתבססת על שתיים: א) הגרמנים והרוזנים לא היו זקוקים לאמתלה לשם רצח. היתה זו מדיניות מוצהרת שלהם, קבל עם ועולם. ב) מצאנו סימוכין לטענתנו במקורות גרמניים ורוזניים וגם מתוך מקורות סובייטיים; אף ממקור יהודי אחד שהיה בזמנו מקורב לחוגים סובייטיים. מי היו האנשים שהתנגדו? — בעיקר קומוניסטים יהודים, שנשארו בגיטו או בעיר; או שהושארו כתפקיד מטעם המפלגה, לאחר נסיגת הצבא האדום. הם הם שניסו וגם אירגנו, כנראה, נועד נוסף לפעולות ההתנגדות.

בדו”ח הסודי של „מידענו” צאפ, שנשלח מקיישינוב לברלין,¹⁴ וכן נספח, מדובר בין היתר על: „עלידי מסירה של אחד המודיעים גילינו אירגון מחתרתי שעסק בסאבוטאז’ה. המוכנים נורו עם תום החקירה”; „שישה יהודים שנמצאו אשמים בהצתות, נורו בבית המעצר של הזונדרקומאנדו 11א”; „כנופיית גרילה, בהנהלתם של יהודים, הואשמה בידיות על אמבולאנס צבאי שהוביל חיילים פצועים מן החזית”; „נחקרה קבוצת יהודים שהציתה מחסדפחם וגם בית בליל ה-31/30 ביולי”; „ביום ה-31 ביולי הוצאו להורג בני ערובה יהודיים, אך לא היתה לדבר כל השפעה, כי בלילה של ה-3/2 באוגוסט טוב נורו מתוך הגיטו כדוראיות אדומים.”¹⁵

בדו”ח זה יכולנו גם למצוא „עדות” מאת המפקד היהודי על פעולות החבלה של היהודים. הוא הוא שהוציא להורג בני ערובה יהודים ואף דיווח לגרמנים שאמצעים אלה לא הועילו. אישור נוסף, לדאגותיו ודיווחיו של המפקד הרוזני, מצאנו גם בספר הסובייטי על המלחמה במולדאביה הסובייטית (שהוזכר לעיל). בעמ’ 213 של אותו ספר, יכולים אנו לקרוא: „הכוזבים בקיישינוב הרגישו עצמם בלתי בטוחים, המושל הצבאי של העיר דיווח שעל אף המאמצים, ממשיכים האלמנטים המזיקים, בפעולות החבלה; יורים בלילות; מעיפים רקטות; גורמים לאויסדרים בסרברי העיר”.

בארכיון המיקרופילמים של „יד ושם”, מצאנו דו”ח של משטרת הבטחון (ברלין, 24.8.41),¹⁶ שבו מצוי פרק על „קבוצות פאשיזטיות בקיישינוב”. נאמר שם, בין היתר: „בראש אחת מקבוצות החבלה עומד אחד בשם לנדאו (אין לערבב עם גוטפנדלנדאו, י”ד הגיטו — ד.ד.). בירי קבוצה זו נמצאו אקדה, תחמושת, 2 רימוניריד וכן חבילת רעל. הם מסרו ידיעות וכן ניהלו פעולות חבלה מאחורי הקוים של תצבאות הגרמנים והרוזניים. הרעל נועד להרעלת המזון בקאזינו של הקצינים וכן במיכליות המזון שיצאו לחזית”.

הקבוצות הנ"ל אורגנו, כאמור, על ידי הסובייטים, אך היו ביניהם לא מעט יהודים. בספר הסובייטי הנ"ל, בפרק על „המאבק העממי בעורף האויב“ (ע"ע 211–225), מסופר שעוד בטרם נסוג הצבא האדום מבסרביה, אורגנו יחידות פארטיזאנים למלחמה באויב, שבראשן עמדו קודוטקוב, ר.ס. שפרן, בוזר ואחרים. בספטמבר 1941 החליט הוועד המרכזי של המפלגה המולדאבית להקים מרכז מחתרתי שבראשו עמדו 6 פעילים קומוניסטיים, והם: י. בוגוסלבסקי, ס. ברוכיס, ס. גרינברג, י. גרינמן, י. מורגנשטרן ומזכיר הקומוסמול האזורי י. מסלוב. ב־25 בספטמבר הוצגו ליד קישינב 9 לוחמים. הם נחגלו והתנהל קרב בין כוחות בלתי־שווים. 2 חברי המרכז נהרגו, 3 נתפסו, 4 התאבדו. ועוד: „מן הניסיון הראשונים של הכיבוש פעלו בבירת הריפובליקה קישינב, כמה יחידות מחתרתיות, בתהלתם של שני עסקנים פעילים עוד משנות השלושים — ב. דויטש וק. מלניקוב. אירעלויות היו מנת חלקה של המחתרת בקישינב. עשרות פארטיזאנים סובייטיים ובתוכם דויטש, מלניקוב, פרנזוב, בוטזט, אליצורוב, א. מנסקי, א. פרוקופץ ואחרים נידונו למות“ (יאקיר מסר לי שמות נוספים של צנחנים ולוחמים יהודים שנפלו במערכה: רעה שפרן, ליבוביץ מקישינב, רבינוביץ).

עדות מיוחדת על המחתרת בקישינב ובגיטו ועל דמותו של ב. דויטש (כנ"ל) שמענו בראיון שלנו עם הסופר יאנקיל יאקיר מקישינב (שבשעתו ידע את העניינים ממקורות מהימנים). ברוך משה דויטש, איש קישינב, בן להורים דתיים, אביו היה עסקן באגודת־ישראל, אך כל הבנים היו קומוניסטים. ברוך אהב את סקצו — נגרות. מלבד זה אהב את הקומוניזם ואת התרבות היהודית. נמנה בשעתו על פעילי ה„קולטור־ליגע“.

כעסקן קומוניסטי נאסר לא פעם וישב בבתי־סוהר רומניים (ביניהם בדופטנה הידועה לדראון). עם הכיבוש הנאצי, התנדב להישאר במקום ולרכז את המחתרת. התקשר עם מולדאבים וביצע כמה פעולות (הרס בית־חרושת, פיצוץ רכבת נגזאת חיילים ועוד). יום אחד, היסל זאנדארם רומני ולבוש במדי חדר לתוך הגיטו. שם התייצב בפני הידיר גוטמן־לנדאו והסביר לו שכל מי שיישלח לעבודת, סופו שיירצח (זה היה כבר לאחר אסון ויסטריציץ). במקדמ או במאוחר יחסלו את הגיטו כליל. הוא הציע לארגן תא מחתרת בתוך הגיטו וכן הבטיח להוציא צעירים אל מחוץ לגיטו על־מנת שיצטרפו ליחידות הפארטיזאנים. לנדאו ענה לו שהוא אישית אינו יכול להשתתף בחכנות, אבל לא יתערב בפעולותיו של דויטש.

אך בגיטו נמצא גם מלשין. חייט, שפבר למען הקצינים הגרמניים. הוא מסר למפקד הרומני שדויטש היה בגיטו ושמתארגנת מחתרת. לנדאו נקרא לשלטונות ונתבע למסור את דויטש ואת חבריו שבגיטו. לנדאו נשבע שדויטש אינו בגיטו (ואכן, הוא כבר לא היה שם) ואינו יודע על שום מחתרת. אבל, כאמור לעיל, בהמשך הזמן נתפס ברוך משה דויטש והוצא להורג. הוא גילה אומץ רב ובטרם נורה, ביקש שלא לקשור את צינו. לפני מותו שר בקול את השיר היהודי המהפכני של ראזענפלד:

„מיין ליבטער פריינט, או איד וועל שטארבן,
פלאטערן זאל די רויטע פאן“.
(לכשאמות, ידיד יקר, יתנוסס נא הדגל האדום).

על זאת העידו חברים מולדאביים שהיו נוכחים בעת החוצאה להורג. הדברים גם רשומים בתעודות הנמצאות בארכיונים — סיכום יאקיר.

כמובן, שישגן גם עדויות על גילויים בודדים של התנגדות. נמנה רק שניים מהם: א. קורנפלד סיפר לי, שהיה עד למקרה כשהייל גרמני ירה ללא כל סיבה באשה יודית. אחד מן השיירות, מהגרים במקצועו, התנפל על החייל, נטל ממנו את רובהו וירה בו בו במקום.

באחד התיאורים של „קובק“ (עמ' 166—167) יכולים אנו לקרוא, בין היתר: „... פיגה הרימה פתאום את האת בשתי ידיה ורצעה בתנופה אחת את גולגולתו של החייל. החייל כרע תחתיו ונפל ולא קם עוד. חבריו באו בריצה עם מקלעים בידיהם והנשים טאטאו במטר כדורים“.

גזירות יידיש ומאמצי הצלה

נחזור עתה אל הגיטו שלנו.

כאמור, בצד הרציחות ההמוניות, או הבודדות, התארגנו במקצת החיים, כפי שתוארו כבר לעיל. היה זה בעיקר חודות לפעולות ועד הגיטו שהסתייע, כמובן, עליידי „מתן בסתר“ למפקדים הרומניים. כך התנהלו החיים „כרגיל“, עד סוף חודש ספטמבר בערך.

בראשית חשנה תש"א, התאספו היהודים בשני בתי הכנסת הקטנים ומסביבם, כדי לחוג ולהתפלל. „לבנו היה שבור, אך יחד עם זה האמנו שאלוהים יעזור לנו ונישאר בחיים ונגיע לימים טובים יותר“ — כתב א. קורנפלד בעדותו. אך הנה, מיד לאחר התפילה, הגיעה הוראה שיז"ר תגיטו וסגנו — לנדאו ושפירא — יתייצבו תיכף בפני מפקד הגיטו.

הציבור הרחב לא ידע מה מתרחש, אך שמועות רעות נפוצו בין היהודים, רק למעטים מבין חברי הוועד נודע על מה מדובר. באותו לילה הצליח שוב עו"ד שפירא לצאת לבוקרסט. הוא בא בדברים עם המנהיגים היהודיים, שאמנם השתדלו וסגנו לשלטונות. לפי המסופר בארכיונו של פילדרמן, היתה אפילו תקווה שההיה התערבות מצד המלכה־האם לטובת יהודי קייסינוב. אך במהרה התברר שעמדת השלטונות הרומניים ואוטורוסיהם הגרמניים (רייכסר, קילינגר, אייכמן) היא נחרצת — גירוש כל יהודי גיטו קייסינוב לטראנסדניסטריה. למחרת היום חזר שפירא לקייסינוב, לגיטו.

נתעכב עתה על פרשת אפרים שפירא (סגן יז"ר ומאוחר יותר יז"ר ועד הגיטו בקייסינוב), שבלי חשש של מליצות, ניתן להגיד שהוא אפוסה חוד של גבורה ומסירות־נפש למען הכלל היהודי.

מן המסמכים היבשים שבארכיוני קארפ ופילדרמן למדנו לדעת שלעו"ד שפירא היתה האפשרות להישאר בבוקרסט ולהציל את עצמו. אך הוא, מרצונו הטוב, בחר לחזור אל הגיטו ולחלק את גורלו עם תושביו.

העד יצחק וייזר, חבר ועד הגיטו, מספר על פרשה זו בעדותו, על יסוד שיחה שקיים עם ד"ר פילדרמן בבוקרסט, כשוך הסערה. ד"ר פ. סיפר לו שנבחל לראשונה

כשהופיע לפניו „קצין רומני“ (שפירא התחפש בתור שכוח) וביקשו להציל את יהודי גיטו קיישינוב. לאחר שהשתכנע מי האיש, והסביר לו שכל מאמציו להציל, עלו בתוהו, הציע לשפירא אישית להישאר בבוקרסט, ואף הבטיח לדאוג לו ולמשפחתו. שפירא, סירב באופן מוחלט. הוא חזר לגיטו.

במסגרת המאמצים לחקר פרשיית שונות בחיי הגיטו, השתדלתי למצוא יותר אינפורמציה על פרשה זו. כאמור, אנשי קיישינוב עצמם לא כתבו עד היום את ספרם ואת ספר הגיטו, אך עלה בידי לגלות בספר של קהילת אורחוב, "שהיתה מסוכה לקיישינוב, רשימה (מבוססת על ארכיונו של עו"ד שויביץ) מאלפת ביותר, על פרשה טראגית זו. קוראים אנו שם, בין היתר:

„בוקר אחד הופיע אצלי העו"ד הידוע אברהם שפירא ופתח בסיפור העגום.

הגעתי ברגע זה מקיישינוב (התחפשתי בבגדי קצין כדי להגיע הנה). במטרה להזעיק את ד"ר פילדרמן ולהעמידו על המצב המסוכן בו שרויים יהודי בסרביה, יום־יום מרחפת הסכנה להגלות מעבר לדניסטר. חלק כבר גורש וזהיר מחכים לגורלם בימים הקרובים ביותר. לרוע המזל גם מזג האוויר הוא רע, מה לעשות? יאוש קודר אוכל את אנשינו. חובה על מנהיגי היהדות בבוקרסט, לנקוט באמצעים ומיד, למען לבטל את הגזירה הנוראה.

... חיזור ורגיש הוא מצפה לתשובתנו ואנו אין מלים בפינו. עמנו גם ד"ר שפרן, הרב הראשי. בקול חלוש אנו פולטים חצאי מלים. כבר השתדלנו, אבל ללא תועלת. השלטונות אינם נענים לבקשתנו.

אנו מנסים לנחמו שד"ר פילדרמן ממשיך לטפל בענין ואולי יצליח ברגע האחרון להמיר את רוע הגזירה. אולי יתרחש גם, נמתין עוד 2-3 ימים, שפירא מודיע, הלילה, רבותי! יהיה מאוחר, מאוחר ללא תקנה! והוא מוסיף: בדעתי לשוב מיד לקיישינוב. הבטחתי לשוב עד מחר לגיטו.

... לבסוף הגיע גם ד"ר פ. גם הוא חזר על הסירוב העקשני של השלטונות, המסרבים לשנות החלטתם לגבי יהודי קיישינוב.

מישהו מאתנו מציע כי שפירא יציל את... עצמו ויישאר בבוקרסט. אולם תשובתו היא שלילית: ממלא־מקום יושב־ראש קהילת קיישינוב אנוכי. לא אוכל לעזבה בעת צרה ולהציל את בשרי. הכרח הוא ויהי מה לחזור אליהם, ולמקום שנגזר עליהם לילך, אלך גם אני.

... בשנת 1944 נפגשתי עם יהודי מקיישינוב, אוד מוצל מטרונס־דניסטרית. בחרדה שאלתי לגורלו של עו"ד שפירא. והוא סיפר: ... 15-20 קילומטר מקיישינוב, פקדו על המגורשים לפשוט בגדיהם, נעליהם ולמסור את כספם. שפירא נפל גם הוא בגופלים, האחד שחירף נפשו על תצלת יהודים רגע לפני הגירוש. הוא נספה עמם. יהי זכרו ברוך.

על-פי סיפורי העדים שנותרו בחיים, הרי שפירא עם שובו מבוקרסט, ניסה להרגיע את הרוחות. הוא גם הצליח אצל השלטונות המקומיים לדחות בכמה ימים את התחלת הגירוש (לפי מקור אחד החלו הגירושים ביום הכיפורים ולפי מקור שני — בשבת-תורה). ל"טראנספורט" האחרון צורפו גם כמה מחברי ועד הג'יסו. א. קורנפלד סיפר לי (רק בימים אלה) ששפירא לא נצטווה או ללכת, אך הוא החליט להצטרף. בראשית המסע עוד ניסה לעודד אחרים, אך בהמשך המסע הנורא איבד צלם-אדם. באחת הנקודות, נורה בראשו ומת.

המשלוחים מן הג'יסו למראנסדניסטריה

כשנודע ליהודי הג'יסו על גזירת הגירוש, השתררה בהלה גדולה והחלו נסיונות בריחה לעבר בוקרסט (רק מעטים הצליחו בכך, בעזרת ידידים רומנים ותמורת כסף רב, בחלקם, נתפסו בבוקרסט לאחר זמן קצר והוחזרו לג'יסו בקישינאב). הרוב הגדול קיבל את הגזירה מתוך השלמה, אולי אפילו העדיפו להפסיק את המצב הבלתי-נסבל שבו חיו — עבודה מפרכת, אווירה של רציחות ותנאים תת-אנושיים. מה עוד, שהתחיל החורף, לאנשים לא היו בגדים חמים ואף עצים להסקה כלשהי לא היו. היתה גם איזו אמונה, שמא בכל-זאת במקום החדש, יהיה טוב יותר.

ביום ה' 4 באוקטובר 1941 החלה תאבאקואציה של ג'יסו קישינאב. שיירה ראשונה, של 1,600 מגורשים, יצאה בכיוון הדנייסטר, בדרך אורחיוב רזינה. באותה עת, שם קץ לחייו יו"ר הקהילה שמואל גוטמן-לנדאו (עפ"י המידע שקיבלתי מינקיל יאקיר, הרי הוא עשה זאת, מכיוון שלא הסכים לספק לגרמנים ולרומנים את רשימות המועמדים לגירוש). אשתו של לנדאו, שהיתה רופאה, הוריקה לשניהם סמ"טוות. הוא נפטר מיד, אך היא התגברה ונשארה בחיים²¹ (לפי גירסה אחרת, הרי לנדאו עוד היה בחיים, בצאת המשלוח השלישי, כי היה חולה ושכב בבית החולים. רק אחר-כך איבד עצמו לדעת).

לימים נודע על סבלותיהם של המגורשים הראשונים, עד לחיסולם הסופי. בשלב הראשון נלקח מהם כל מה שהיה להם, קודם על-ידי ועדה מטעם הבאנק הלאומי ומאוחר יותר על-ידי התחילים המלווים ותאיכרים שבדרך. בהמשך המסע, נרצחו כולם על-ידי גרמנים ועל-ידי רומנים. על זאת סיפר קצין רומני שליוח את המשלוח, לעד א. קורנפלד (כנ"ל), שהיה מוכר שלו משכבר הימים.

ביום ה' 8 באוקטובר שולחו עוד 3,000 איש ובסוף אוקטובר יצא המשלוח השלישי, עם 2,500 איש (לפי גירסה אחרת — 1,600. כמובן, שעד היום אין לנו מספרים מדויקים על המשלוחים למיניהם). כאמור, במשלוח השלישי (האחרון כמעט) היו גם כמה מחברי ועד הג'יסו, ביניהם עו"ד שפירא. לפי אינפורמציה אחת (עדות מס' 232419, גרמנית, בארכיון היחידה לחקר פשעי הנאצים במטה הארצי של משטרת ישראל), הרי מן המשלוח הזה — שכלל, כאמור, 1,600—2,500 יהודים — הגיעו ליעד שנקבע, המתנה בדומאנובקה שבטראנסדניסטריה (בעדות נדפס, בטעות, השם דורנובקה — ד.ד.) — 160 יהודים בלבד. כל היתר נפלו בדרך, או נורו על-ידי גרמנים, רומנים ואוקראינים.

"מפקדין המוות" נגד יהודי ניטו קישינב
ב"11 באוקטובר, פנה ד"ר פילדמן, מטעם פדראציית הקהילות היהודיות
ברומניה, אל הממשלה אנטונסקו. בפנייתו נאמר :

"אדוני הממשלה,

היום קיבלתי פניה מיואשת מהנהלת הגיטו בקישינב. בבוקר
של 8 לח.1. הוצאו משם 1,500 יהודים, רובם הגדול ברגל, בקחתם
אתם רק מה שניתן לשאתו בידיים. כולם נתונים לסכנה לגזע מקור.
הם עירומים, בלי מזון ובלי שום יכולת להשיגו לעצמם. עליהם ללכת
8 ימים בגשם, בשלג, בקור. רק לוקנים, לחולים ולילדים ניתן לגסוע
בעגלות, כלומר : לא ריחמו על החולים וגם הנשים צועדות ברגל.
פירשו של דבר : מוות, ללא חטא, ללא פשע אחר, זולת היותם יהודים.
אני מתחנן לפגיד, אדוני הממשלה, אל תיתן שטרנדיה מחרידה
כזאת תבוצע. קבל נא, אדוני הממשלה, ביטוי ליחסי העמוק אליך.
היו"ר ה. פילדמן."

בתשובה לכך, כתב אנטונסקו — ב"19 לחודש — את מכתבו הידוע, שהוגדר
כ"מפקדין המוות".¹ במסמך מס' 6 מביאים לנו צילום קטע מאותה תעודה מווצפת.
צטט ממנו כמה משפטים :

.... האם חשבת אי פעם על אשר התחולל בפשענו בשעה שעובנו
את בסרביה, ומה שמתחולל בה כיום, כאשר אנו משלמים בהם,
בהרבה דם, את השטאה שבה נהגו בני דתך מבסרביה כאשר גסונונו
ואיד קיבלו אותנו בשובנו.

... בזמן שלטון הכובש הבולשבי, אלה שלמענם אתה (כלומר
ד"ר פילדמן) מתרגש כיום, בגדו ברומנים הטובים. הם מסרו אותם
עלידי הלשנה וזרעו אבל בין הרבה משפחות רומניות. בתוך המרחפים
פקישינב מוצאים כל יום גופות של הרוגים שהתעללו בהם. זה היה
הגמול שזכו לו משום שבמשך עשרים שנה הם השיטו יד יידידותית
לאותן חיות.

... האם שאלת את עצמך, כמה משלנו נרצחו מן המארב על ידי
בני דתך מוגי'הלב, כמה מהם נקברו חיים בטרם מתו ? מעשים אלה
נבעו מתוך שנאה שגבלה עם שגעון, שהיהודים הוכיחו לגבי עמנו
הטוב והנחמד. אולם, כיום חזור עמנו הכרת זכויותיו..."

מכתבו הנ"ל של אנטונסקו פורסם בעתונות הרומנית ו, הכרת זכויות העם"
התבטאה מיד בהמשך הגירוסים והגברת הרציחות. החלה הסתה פרוציה גם נגד
יהודי בוקרסט ובראשם פילדמן (הוא הוצא מאגודת עורכי הדין ומאוחר יותר —
מאוס 1943 — אף נשלח, זמנית, לטראנסדניסטריה).

נוסף לד"ר פילדמן, היה בין המשתדלים למניעת גירושם של יהודי קישינב
ובסרביה, בוקובינה וצפון מולדובה, גם ד"ר אלכסנדר שפרן, הרב הכולל ליהודי
רומניה באותה עת. הוא פנה בנידון אל הפאטריארך ניקודים, ראש הכנסייה

האורתודוקסית בבוקרסט, וכן אל המלך מיכאי ואל המלכה-תאם הלנה. הרב שפרן מוסר לנו⁴⁰:

„המלכה אמרה לניקודים שהיא והמלך יומינו אותו בצוואת עם ציר גרמניה לארצות-צ'כיות, כדי להניע את הציר עצמו לתווך בינם לבין אנפונסקו. בשעת הסעודה, סיגרה המלכה בעדינות יתירה לטובת האומללים, אבל לבו של הציר הגרמני פון קילינגר הוא לב אבן“.

כפי שכבר מסרנו לעיל (בפרק „היחוד שבשואת קישינב“) כל ההשתדלויות האלה לא הצילו את יהודי קישינב, שלגביהם במיוחד נקבע „הפתרון הסופי“ על-ידי אנפונסקו וקילינגר (תן והעילו, מאוחר יותר, בהצלת חלק מיהודי בוקובינה ויהודי טראנסילבניה הדרומית, שאף משם החלו הגירודים לטראנסדניסטריה).

וכך נמשכו ה„משלוחים“ מג'טו קישינב לעבר טראנסדניסטריה, משך כל חודש אוקטובר. בנספח מס' 7 מובא צילום תעודה פודית של שלטונות הצבא והמשטרה, הדנה בביצוע האבקואציה של יהודי ג'טו קישינב. ב־29 באוקטובר מדווח על גירוש 1,004 יהודים ב־128 עגלות; ב־31 באוקטובר מדווח על גירוש 257 יהודים ב־80 עגלות.⁴¹

„הספרנו את המשפם. כל הלכות נידוני“

בקרב הנותרים בג'טו שרר מצב של פאניקה ויאוש, בעיקר עקב הידיעות שהסתננו על גורלם המר של המגורשים. נמשכו המאמצים וההשתדלויות על-מנת להינצל. יום-יום דורצו מברקים לבוקרסט. הנוסח שלהן היה תמיד מוסווה (הערת כותב-החיבור הזה: קשה לתבין על שום-מה מגדיר מ. קארפ בספרו את המברקים האלה כ„ילדותיים-נאיביים“! האם מג'טו וארשה וגיטאות אחרים לא נשלחו מברקים בעלי תוכן ונוסח דומים 1? — ד.ד.).

בנספחים מס' 8 ו־9 מביאים אנו תצלומים מן המברקים הללו, כשלידים נוסחם המלא. יש משום עניין בהבאת תרגום התעודות הללו, שהן בבחינת הוצקה האחרונה ליהודי ג'טו קישינב.⁴²

„קישינב, 22 באוקטובר 1941.

טלגרפו דחוף האם כל 14 החולים המאושפזים יקבלו את התרופות. המצב חולד ורע. ענו.

מיליא, סוניה“.

„קישינב, 23 באוקטובר 1941.

אבא חולה מאד. הצילו. שילחו דחוף תרופות. ענו מיד.

אמא“.

„קישינב, 28 באוקטובר 1941.

אבא מאושפז בבית-החולים של מוהילוב (הכוונה לטראנסדניסטריה — המצ'). הרופא הראשי הלטן והרר. אמא ואני הולכים הלאה. מאנפרד“.

איגוד הקהילות היהודיות בבוקרסט עשה עוד מאמץ אחרון עלימנת להציל, לקשינוב נשלח עורך־דין נוצרי, איש מהימן, מיידי מושאט. ב־30 באוקטובר 1941 הוא שלח לבוקרסט את המברק הבא:

„צנזורה, 2751.

אדבוקאט קארט, בוקרסט, רחוב בורגיליה 3.

קשינוב 10-10-30-15-57,

הפסדנו במשפט. כל הלקוחות נידונו. יש להגיש עירעור בבוקרסט. אדבוקאט מושאט.”

דומה, שאפשר לראות במברק „משפטי” יבש זה, אחת התעודות המהירות לסיומו של הפרק ההיסטורי המדוע, ששמו גישו קשינוב.

ה„טראנספורט” האחרון והחינוקת „גטמא”

לאחר המשלוח הגדול האחרון (כנראה ב־31.10.41), עוד יצאו משלוחים קטנים יותר, שנמשכו עד לדצמבר 1941. אך גם אז, לא חוסל הגישו כליל. על־פי מקורות שונים, עדיין נשארו בגישו כמה יהודים ששירתו בצבא הרומני בימי מלחמת־העולם הראשונה (גרשטיין, סבל, לאוואר ועוד כמה), שניים מחברי ועד הגישו, מספר חולים בבית־החולים ובבית־היתומים, מספר משומדים.

במשך הזמן עוד הוסיפו לגישו מספר יהודים שנחפסו כשהם מסתתרים בערי השדה של במרביה וכן מספר יהודים שהצליחו לברוח לבוקרסט ונתפסו שם. עם אלה האחרונים, נמנה גם עורך־הדין דובינסקי (שכבר הוזכר לעיל). באותה תקופה נקלע לגישו קשינוב גם העד מיכאל קויטקו. האיש עצמו הוא יוצא אקרמן שבדרום בסרביה. משם נדד לאודיסה ידועת־הפרעות. עם כניסת הרומנים והנאצים, הצליח לברוח לבוקרסט, שם נתפס והובא לגישו בקשינוב.⁴²

כך התקבצו שוב בין רחובות הגישו החרב כמה מאות יהודים, כשהם מתהלכים ומקוננים על „קשינוב היהודית”, אשר משך מאות בשנים התנהלו בה חיים יהודיים הוסיסים” (דובינסקי).

אך באמצע חודש מאי 1942 הוציא המפקד הצבאי של העיר הגנרל קונסטנטין ויקולסקו פקודה האומרת, שעד ליום ה־21 במאי, שהוא יום־חג לנוצרים על שם „הקדושים קונסטנטין והלנה”, לא יישאר אף יהודי אחד בקשינוב.

ואכן, באותו יום, עם זריחת השמש, אספו הרומנים את שרידי יהודי קשינוב, כולל חולים, זקנים ויתומים, ולאחר שנלקח מהם רכושם הדל, הם הועמסו על קרונות סגורים, שהסיעום כבדת־דרך. משם, הורצו ברגל לעבר טראנסדניסטריה. ל„טראנספורט” זה, צורפו גם 58 יהודים שהוצאו מבית־החולים לחולי־גפוש „קוסטיודין” (התיאורים על אומללים אלה ויחסם של אנשי המשמר המלווים את המסע, הם מחרידים ממש). היה זה ה„טראנספורט” האחרון. קשינוב נשארה „יהודי־יין” — „גקיה” מיהודים.

לסיכום, המדוע, של פרק זה — גביא עוד „אפיזודה”, המופיעה כעדותו של מר יצחק וייזר מגישו קשינוב. האיש סיפר שבתוככי הגישו נולדה תינוקת למשפחה

יהודית אחת. עידי יהודית גלר, נשיאת ויצ"ו בבסרביה, יעצה למשפחה לקרוא לבת בשם נקמא, על־שם הגיטו קישינוב, למען הנצחתו בתולדות עם ועולם. המשפחה קיבלה את התצעה ואכן קראה לבתם בשם נקמא. אך עם אחרוני הנספים בגיטו קישינוב נספתה גם התינוקת שנשאה את השם נקמא (על־שם הגיטו שחרב).

דרך הייפורים של מגורשי קישינוב

כפי שכבר הדגשנו לעיל, מחקר זה לא נועד לספל בפרשת טראנסניסטריה, אך לצורך שלימות העבודה שלנו, ראינו לנכון להביא רק מקצת מידע ותיאורים על דרך הנדודים של יהודי קישינוב (בתוך כלל יהודי בסרביה) אל אותו גהינום, נמסור גם משהו על אחד המחנות שם (כי יהודי קישינוב נקלעו לכמה־זמנה מחנות וגטאות בתוך טראנסניסטריה), שתוצאות המחקרים מצביעים עליו כעל אחת התחנות הסופיות של יהדות זו. פרק זה יבוסס על עדויות של יהודים, על פרקי ספרות ברומנית ובסרבית, על תעודות שונות רשמיות ורשמיות־למחצה.

מ. קארפ בספרו „טראנסניסטריה“ (יידיש, עמ' 113) מספר כי משך כל חודש אוקטובר 1941 נדדו יהודי גיטו קישינוב (בכביש אורחיוב) בדרך לטראנסניסטריה. לאורך כל הדרך לעגו להם הוואנדארמים המלווים. מדי פעם נעצרה השירה ויהודים — חיים או מתים — נשדדו על־ידי החיילים או תאיכרים. כל מי שפיגר, נורה בו במקום.

במקום אחר (כרך א' של „הספר השחור“, רומנית, עמ' 37), נמסר — ספי עדו־ו־ציה נוצריים — כי היו גם היו סקרים של „מכירת יהודים“ — שוב, חיים או מתים — על־ידי החיילים לאיכרים (שהיו מחכים לאורך הדרכים), למטרות גזל ורצח.

על עובדות הרצח והשוד הללו, נמסר גם באורה רשמי לרעה להקירת אי־סדרים בגיטו קישינוב, שכבר הזכרנו אותה לעיל. בהצהרת מפורטת של הלויטננט רשקה אאוגוסטין, לתיאור המאורעות הנ"ל, הוא מסכם בדברים אלה:

„המעשים שבוצעו צריכים להירשם כמאורעות דראמטיים ביותר ואלה שלקחו בהם חלק לא יוכלו משך זמן רב להשתחרר מן הרושם הקשה שהם השאירו“.

חוקרת „יד ושם“, הגב' דורה ליטאני, כתבה בשנת תשכ"ב מאמר מאלף על „שואת יהודי בסרביה באספקלריה של הספרות“.⁴¹ היא סקרה לא פחות מ־11 ספרים (שהופיעו בבוקרסט, פאריס ורומא) שתיארו בצורה עובדתית את סבלותיהם של יהודי בסרביה, וקישינוב בכלל זה, בימי מלחמת־העולם השנייה. לגבי תנושא שבפנינו, היא כותבת, בין היתר:

„ג. קאלינסקי, אחד האישים המרכזיים בספרות רומנית בזמננו, עוסק ברומאן שלו, התורכוס השחור, בטראגדיה היהודית מימי שלטון הנאצים... כדי לתראות באיזה אופן גורשו היהודים, מלוות המתבר בדמינו (אך לפי נתונים שמצא בתעודות אותנטיות) שיידת של מגורשים, הגה אחת הסצינות המסופרות בספרו:

...אף-על-פי שהיה קר, היינו צמאים להתריד ובראותנו באר, החלטנו אני וחברי-לדרך לבשת לשתות. החיילים המלווים תפסונו מיד, ובהפליטם לעומתנו קללות וגידופים עצרו את השיירה כדי להוציא אותנו להורג. יעזר שגרר את חברי, עצרו אדם אחד, בעל קלסטרופנים חשוד, ועשה סימן למלווה: "סכור לי אותך, אסר, תיתן אלפיים ליי". אתן אלף, יותר הוא לא שווה, נעליו קרועות. תן אלף, הסכים המלווה... סבור הייתי שזוהי בדיחה עגומה, אך לא כן היה. המלווה לקח את האלף, רצה את היהודי והשאירו במקום. תלקחי ניגש אל גופת-המת, מיששו ברגלו כמישש כבשה שאתה קונה אותה שחוטת החל לפשוט בגדיו מעליו" (עמ' 6).

באחד התיקים של הארכיון הצינני בירושלים,⁴² ניתן לקרוא דו"ח ארוך ספי אחד השרידים (פורסם בחלקו גם בעתון „אידישער קעמפער" בנייר-דורק) שנשארו בחיים. לגבי הנושא שלפנינו אנו יכולים לקרוא בו:

הלויטנאנט ד"ר וו. י. ססר לי כמה פרטים על אחד המשלוחים שחזו ליחה מקישינב לטראנסדניסטריה. יצאנו לדרך עם 190 עגלות, עמוסות יהודים וחפציהם (בעד כל עגלה שילמו היהודים מראש 30 אלף ליי). ליד אורחוב הודיעו בעליהעגלות שאינם נוסעים הלאה והמשיכו ברגל. על כל 20 יהודים מונח משיגית יהודי, ואם מישוה שיגר בדרך, נורה המשיגית שעליו. בטיספול נלקחו מן הטראנספורט 200 יהודים על-ידי בריגאדיר ס.ס. גרמני. הם הוכרחו לחפור לעצמם קברים ונורו לתוכם. בתנאים דומים נלקחו כמה מאות יהודים בקאמינקא. אנשי ה-ס.ס. רגזו על הרומנים, שהספיקו קודם-לכן לשדוד את הקרבנות. לבאלטה הגעתי עם 1,000 יהודים בלבד, כשהם ערומים ושבורים. מתוך האלף, נשארה בחיים אשת אחת בשם קראסניאנסקי. לאחר זה, הגשתי לצבא בקשה להתפטרות. הבקשה נדחתה וקיבלתי רק חופשה לשלושה חודשים.

כדאי במקום זה לחסב שוב את תשומת-הלב לרציחות שבוצעו על-ידי הגרמנים בדרכים ובמחנות של טראנסדניסטריה, על אף „הסכם טיגניה" שעל-פיו כאילו נמסר הניהול של איזור כיבוש זה לרומנים. בצמוד לעניין זה, נזכיר את אחד ממסברי-האויש המוסווים מגיטו קישינב (שאותם הבאנו לעיל) לבוקרסט. נאמר בו: „אבא מארשטו בבית-החולים של מוהילב. הרופא הראשי הלמן והרר, אמא ואני תולכים הלאה". אותם „הלמן והרר", אנשי ה„איינזאצגרופן" הגרמניים כתבו בדו"חות שלהם מאוקטובר-דצמבר 1941 (עמ' תעודה מס' 26656, המובאת אצל ת. לביא) כדלקמן:

„במוהילב נאלצנו להרוג 337 יהודיות עקב העמדה הפרובר קאטיבית שלהן... חוסלו 113 יהודים שהתנגדו להכנסתם לגיטו".

בין אלה ש„חלכו הלאה" (כנ"ל) מגיטו קישינב אל מחנות גיטאות טראנס-דניסטריה היתה גם נערה אחת קטנה. היא נשארה בחיים והגיעה ארצה כבר בסוף

שנת 1944, והנה מה שהיא סיפרה, לגבי אותה דרך-יסורים, לסופרת רבקה גורפיין⁴⁶:

... שלושה חודשים הלכנו, כל יהדות קייסנוב נדה באותה הדרך שלא היה לה סוף. הבגדים בלו עלינו, הרגליים צבו, הגוף כוסה כינים, ואנחנו הלכנו, רעבים, צמאים — ובעד טיפת מים מסרנו כל מה שהיה לנו.

הראשון נפל האב, רק חודשיים היונו בדרך בהליכה איומה זו, ואבא — רופא בקייסנוב, המפונק עלידי החיים, נחלש ובקושי סחב רגליו. והדיזנטריה האיומה הזו, הוא ביקש על מותו. איבדנו אותו. איד אסלח לעצמי שלא ראיתי את רגעי האחרונים? בתוך הטון רב כזה של הולכים, אלפים מיואשים וצועקים, כשלצידהם חשופים המאיצים במכות, ברובים, בידיות.

בערב הגענו לאיזו אורוות של קולחור עזוב. סידרתי את האמא באיזו פינה, והיא שואלת: ואבא איפה? צאי להפיש אותו. הייתי רק בת 13, אבל וחודשים האלה בודדים לימדוני לחבוח את עקבות המוות. הלכתי בלילה לבדי, הפכתי כל גופה. פחד? לא ידענו פחד בחברת מתים. 16 קילומטר הלכתי, הסתכלתי בפני כל מת ואת אבא לא מצאתי.

... לא עבר חודש ונתייתמתי גם מהאם. איזו איכרה ריחמה עלינו ואספה אותנו לביתה, המורת שארית העדיים שלנו. שם האם נזעה לאט. יום אחד דיברה אלי האם ארוכות, נישקה וחיבקה אותי. ככה נרדמתי וידה כרוכה סביב צווארי. נתעוררתי בלילה — והנה נשימתה פסקה וידה הלופתת את צווארי קרה כקרה ואין להשתחרר מחיבוקה, צעקתי — והאיכר, אחרי עמל רב, עזר לי להיחלץ מזורעות אמא המתה.

... למחרת שילחה אותי האיכרה ותפסו אותי. הרבה פעמים ברחתי ותמיד תפסו אותי. ובכל זאת הגר רואה: אני חיה. איד ומדוע ובאיזו זכות — פשוט אין להסביר את הדבר.

בין אלה שהגיעו מניסו קייסנוב לטהיילב, היה גם הנער אייזיק, עליו כתב אחרון הטסגי טראנסילבאני בספרו (ראת הערה 26 וכן בביבליוגרפיה). מפי נער קייסנובי זה, רשם הטסגי את הדברים הבאים (מובא בהשמטות):

... השירים של יהודי קייסנוב יוצאים לדרך היסטורים והוועדה טראנסדניסטריה.

השיירה הרביעית, יום סתיו גשום וקר, השמים בוכים מלמעלה והמגורשים בוכים מלמטה... המלווים מאיצים בהם, כשהם רטובים על סוסים, ואייזיק, שוב רואה את הרוצחים סוחבים את לילי אחותו למעבה היער, ומשם היא חוזרת שבורה ורצוצה. אביה מפנה ראשו הצדה שלא יראה אותה והאם חובקת אותה בזרועותיה ושתייהן בוכות.

...דוקטור מורגנשטרן לוקח את אמו הזקנה החולה על זרועותיו ואחר־כך על גבו. הזקנה נחנקת מקוצר נשימה והם יושבים ליד תעלת הרופא רואה שהלויטנאנט איליוצי, מפקד השיירה, הרגיש בהם. הוא מוציא מהר את מחט־ההזרקה ומזריק לאמו מנת־רעל, מה עשית ז', כלב יהודי, אני רופא! הוא אומר, זאת אמו שאינה יכולה ללכת עוד, ומה נתת לה ז', סם מרדים...!, ארדים מיד את שניכם יחד, והוא ירה תחילה באם הישישה ואחר־כך בבן הרופא. האם והבן לא נפרדו גם במותם. נשארו מוטלים בצד הדרך. כך הגיע המסע למוחילב.

...בבוקר הם שוב יוצאים לדרך. אמו אינה יכולה עוד לקום על רגליה. היא נשארה שם, לילי אחותו וכל יתר הנשים הצעירות העלו על מכונות והובילו לכיוון אחר. והוא, אייזיק, ממשיך את הדרך יחד עם אביו, בנתיבות המוות.

...משהסתדרו שורות שורות ליד שער המחנה בוראדניבקה, ראו פתאום שיירת אנשים מזרזה מתקרבת. האחד התהלך על ארבע, האחר בא בפסיצות של רקידה, השלישי, איש גבות וזקנו ארוך, עטוף טלית, ועוד. גודע שאלה הם חוליה־הרות מבית־המשוגעים בקוסטיוז'ני, שהובאו מקישינוב בקרונות סגורים. הם היו אחרוני היהודים שגורשו מקישינוב. שוטרי הצבא הרומניים ואנשי הגסטאפו, עם סמל ראש־השד על מדיהם, מתגלגלים מצהוק... בייחוד מבדחם אותו הענק בעל הזקן השחור והארוך, ר' מגדיל, ההולך בראש המחנה, טלית על שכמו, מבטו נישא למרומים והוא מצעק: אני שרכם ומלכם, מלך מלכי העלבים — וישראל, אתה לי עם סגולה מכל העמים... עם הסגולה יורד אל הסמבטיון של דם רותח: אל הנחר בוג, האדום מדם יהודים...!

(בסוגריים אולי נוסף ונזכיר את נהר הדיניסטר, שאף הוא היה אדום מדם יהודים. לא בכדי נקרא ספר שהופיע ברומניה בשנת 1941 — „גדות הדיניסטר בוערות“, אכן, ה„סמבטיון“ שבין הדיניסטר והבוג בלע אלפים, ואולי רבבות, מבין יהודי קישינוב ובסרביה). ולהלן:

....התחנה הקרובה היא בוגדנובקה. כחמישים אלף מיהודי בסרביה, בוקובינה ומולדובה היו נתונים כאן לשבטו של המפקד איליאסקה. גם הוא, אייזיק, הגיע לכאן.

ה„קיר ההריגה“ אל גיא צלמוות

נזכיר כאן במשהו את מחנה־המוות בוגדנובקה (על הנחר בוג) ולא נוסף, הספר בוגדנובקה נמצא בסחור גולטה, נפת דומגובקה. בנפה זו ובמחוזות, היו כמה וכמה מחנות וגיטאות, בהם היו מרוכזים יהודים מקישינוב ובסרביה, בוקובינה ואף מחבלים אחרים ברומניה. אל בוגדנובקה, הגיע גם העד מ. קוויטקו, שהוזכר כבר בעבודתנו.

המנהגים משה שפירא (עיריית תל-אביב), שהיה בקיישינוב עד הקמת הג'טו ולאחר-מכן בגדלים בדרכי רוסיה האסיאתית, ניסה להתחזקת אחר גורל הוריו שנשארו בג'טו. דברים רבים ונוראים סיפר לי האיש. ואילו באחד ממכתביו אלי כתב:

... כחתחלת דצמבר בערך הוגלתה שארית יהודי קיישינוב אל בוגדנובקה. ביום ה' 21 בדצמבר 1941 רוכזו יהודים אלה במחסנים גדולים שבמקום. הרצחנים שפכו נפט על המחסנים והציתו אותם. כל היהודים נשרפו חיים, ובתוכם אמי (אבא נפל בדרך, שבוע לפני כן). לאחר חקירות מרובות קבעתי את היום ראש חודש שבט, ג' ט"ו שמיני של חנוכה תש"א, כיום החיפול של יהדות קיישינוב.

בצבחה הגדולה על טראנסדניסטריה של דורה ליטאני, שפורסמה ב"פנקס הקהילות" רומנית, כרך א', בעריכתו של ד"ר תיאודור לביא, נמצא פרק מיוחד על מחנה בוגדנובקה. ההשוואה מאמתת את השערותי של שפירא. וכך היא כותבת, בין היתר:

... הטבח החל בבוקר ה' 21 בדצמבר 1941, שהיה היום האחרון לחג החנוכה. תחילה רוכזו היהודים בשתי רפתות, כ-4,000—5,000 איש, כולל חולים ונכים. על הגגות ובפתחים פרשו שכבות קש שעליה שפכו נפט והציתוהו. הרפתות עלו באש וכל האנשים שבתוכן נשרפו חיים. (עמ' 405)

כאמור, במחנה בוגדנובקה עברו ונרצחו רבבות יהודים. הרבה מעשרי-חודעה נעשו במקום זה. הפרשת הרעלתה במיוחד עלידי התובע הכללי במשפט נגד הפרשנים בבוקרסט, שנערך לאחר המלחמה. היא גם רשומה באריכות ב"הספר השחור" (לא של קארפ) שבעריכת אליה אהרנבורג, ואסילי גרוסמן, לב אוזרב וולאדיסיר לידין.⁴

ב"הספר השחור" הנ"ל (רומנית, עמ' 99) מסופר, בין היתר, על נער יהודי מאוריסה ששמו לב רוזצקי. במחנות-מוות רבים עבר אותו נער ואף לבוגדנובקה נקלע. על פני פתקים וטבריקרשים רשם את רשמי מחיי המחנות. בעיני רוחו ראה הנער גלעד מוקם לזכר הנספים בגיא-צלמוות זה. לאותו גלעד הקריש את החרוזים הבאים (תרגום חופשי ע"י ד. ליטאני):

מי אשר תהיה — עצור
וקרב, אתה תהליך אציל הנפש
אל הקבר הקר והמבעית הזה.
התבונן סביבך, עטוף יגון
אחוז זעם והתרגשות,
אל לך לערפל מבטך בדמעה —
כבד את אפרם של בני האנוש
בכריעת ברך דוממת.

במשפט בוקרסט, כנ"ל, האשים התובע את מרשל טראנסדניסטריה, אלכסיאנו, בין היתר, בפשעים שנעשו בבוגרנובקה, על-ידי הרומנים. האמת המלאה היא שהטבח הגדול ביהודי מחנה בוגרנובקה (שאף יהודי קרשינוב היו בתוכו), נעשה במשותף על-ידי כמה גורמים, והם: מפקד הוונדקומאנדו, "ר" והיועץ הגרמני פליישר, המרשל הקולונל הרומני מ. איסוסקו, וכן מתיושבים גרמניים מאנשי ה.ס.ס. ושוטרים אוקראיניים בפקודו של קאזאקייביץ, פקודת ההשמדה בוצעו באכזריות מיוחדת במידת, (ידוע שבית-הדין העממי בבוקרסט דן את איסוסקו לסוואה אך מאוחר יותר, החלף גור-הדין למאסר-עולם). שיתוף-לכבות ומעשים אגטיביים כאלה — סוגר מעגל נוסף, בחיבור זה, בגורלה המר של יהדות קרשינוב. ונסכם פרק אחרון זה (בטרם סיכם העבודה מלה) בקטע מספרו של מאריס מירקו (כנ"ל), תגרא את הכותרת: "23 באוגוסט 1944 — רק 12 י"ל, כך:

„כשהצבא האדום כבש את קרשינוב, נמצאו שם 12 יהודים, מה שרת לאלה שהגלו? — הלויטנאנט הסובייטי-יהודי מיכאל ברוטברג, בעוברו את בוקרסט, סיפר:
בהתקרבותו המפוארת, גילה הצבא הסובייטי ליד חבונ מחנה ובו 500 יהודים. בהתחלה היו שם, במחנה רומנובקה, "עשרים אלף איש, אך קיבלו „טיפול" מתאים מהגרמנים. מרבית היהודים האלה, מוצאם היה מקרשינוב. מראה האנשים היה מזעזע; כולם היו רזים, רעבים, לבושי שקים. רוב חרשבי המחנה הומתו. הגברים ניתלו; לנשים חתכו שדיים וחשאיירו אותן למות בעינויים קשים.
כשהם שמעו שמדברים אליהם יידיש, קראו קולותיהם החלשים של שלדים אלה: ימות המשיח!... — — —

קיבוץ שזיר, אוגוסט 1973.

הערות ומקורות

1. „יהדות במרביה", אנציקלופדיה של גלויות, כרך 11, ע' 260, ירושלים, 1971.
2. Encyclopedia Britanica, Vol. 13, p. 418.
3. Gerald Reitlinger, Die Endlösung, s. 451.
4. „אירישער רעקארד", סט, לואיס 29.8.1941, ועד.
5. Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews, p. 492.
6. Mariatas Carp, Cartea Neagra, Bucuresti 1946.
7. Richtlinien für die Behandlung der Judenfrage של משטרי גירנברג, מתוך URO Dokumente עמ' 135.
8. על-פי הספר „מלכות הגזע והרשע" ליוסף סגנבוים, עמ' 224, הוצ' „יד ושם".
9. שם, עמ' 315, על-פי משטרי גירנברג מס' 1952 רש"מ.
10. Procesul Marci Tradari Nationale, Bucuresti 1946, עמ' 35, 346, 296 ועד.
11. חק מס' 18-53/7, ב, יד ושם, סניף תל-אביב.
12. מוכא במלואו ב, הספר השחור" לט, קארט, רומנית, כרך ב', עמ' 184-186.

12. ר' הערה 10 לעיל.
13. מסמכי נירנברג, מס' 4064.
14. Trials Nuerenberg Tribunals, Vol. IV, p. 90.
15. הציטוט מן „הספר השחור“ לקארפ, כרך ג, עליפי תרגומו לאידיש, בספר „טראנס-ניסטרצ'י“, בואנוס-איירס, 1950. בתרגום חלו אמנם כמה שיבושים, אך העוינו ותיקנו אותם.
16. בספר הרומני Pogromurile din Bassarabia, Marius Marcu, Bucuresti 1947.
17. עדויות „יד ושם“ בירושלים, רחל רוזנברג, תיק 03/1914.
18. מיכאל אפטייקר סבל רבות, קודם לכן אצל הסובייטים ומאחר יותר גם אצל הגרמנים והרומנים. הקוסמת היה חבר ועד הגיסו. אתו קיימנו כמה וכמה שיחות הבהרה בסוגיות שונות.
19. אריה לייב קורנפלד היה בגיטו מן היום הראשון ויצא לטראנסדניסטריה עם המשלוח האחרון. היה חבר ועד הגיטו. התלפנו אותו מכתבים ואף קיימנו שיחה מפורטת, לשם קבלת מידע ושמיעת הערכות.
20. עדויות „יד ושם“, מס' 03/2895.
21. חורבן קישינב וצ'רנוב'ץ, א. בייטס, „המשקיף“, 25.11.41.
22. מסמכי משפט נירנברג, העודה 2067.
23. Aktenzeichen IV 9/69 Landgericht München I.
24. המסה צילמה מתוך הספר „יהודי קישינב“, שנלקחה מן תארכיון של ב. ס. דודוון ביהודוד (כיום, ב„בית ההפוצות“ של אוניברסיטת תל-אביב).
25. צורא דובינסקי, „מניטו קישינב לטרנסדניסטריה“, „הבוקר“, 15.10.44.
26. מתתיהו קארפ, „טרנסניסטריה“, עמ' 96.
27. ארכיון פילדזמן, כרך מס' 6/35 „יד ושם“, ירושלים.
28. אהרן הסטני, „קזבק“, ספרית „מן המוקד“, הוצאת „עם עובד“, תשי"ה.
29. ראה הערה 16, לעיל.
30. ר' הערה 23 לעיל.
31. ראה נספח, משפט מינכן 1970, בעבודתנו.
32. Istoria Kishineova, 1466–1966 (רוסית) Izdatelstvo, Cartea Moldoveneasca, Kishinev 1966.
33. „מולדאבסקה ס.ס.ר.“, ע"צ 172–173 (רוסית).
34. ר' הערה 22 לעיל.
35. את הדרייה הזה איתרנו גם ב"URO Dokumente, כרך II, ע"צ 235–237 ויכולנו להשוות את הטקסט האנגלי לטקסט הגרמני המקורי.
36. Meldungen der Einsatzgruppen und Kommandos 4521 (מיקרופילמים).
37. „אורחוב בבנינה ובחורבנה“, עמ' 152.
38. כפי „יהודים ראשונים שהגיעו מניטו קישינב“, „הארץ“, 9.7.44.
39. ר' הערה 11 לעיל.
40. „על יהודי רומניה — בארץ גלותם ובמולדת“, עמ' 106.
41. מ. קארפ, „הספר השחור“, רומנית, כרך ג', עמ' 128.
42. שם, עמ' 129.
43. עדות זו נמסרה ביחידה לחקירת פשעי הנאצים שעל-יד המטה הארצי של משטרת ישראל (עדות מס' 6534177) והועמדה לרשותנו באדיבותו של ראש היחידה, רב-פקד ג. לנשפלדר. באותה יחידה אף קיימנו שיחה ארוכה עם ד"ר קנדה.
44. נתפרסם בקובץ ב' של „על אטמט בסרכית“ וגם בתדפיס מיוחד.
45. הארכיון הציוני, ירושלים, תיק 26/1465, תעודה מס' 851/61.
46. רבקה גורסיון, מנישות, „דבר הפועלת“, 13.11.44.
47. „הפנקס“ זכה ב„פרס ישראל“ לשנת תשל"ג.
48. ב„דיעות יד ושם“, מס' 23–24, מאי 1960, פורסם מאמרה הערכה של דורה ליטאני

ל"הספר השחור" (קארטיא גאגרא" רומנית) שבעריכת א. אהרנבורג. תמצית הדברים היא: א. אהרנבורג הרכיב בשעתו ועדה ספרותית שתפקידה היה להוציא "ספר שחור" על התועות נגד יהודי ברית המועצות. כעבור זמן בוטלה הוועדה והמשימה נמסרה לידי הוועד היהודי האנטיפאשיסטי. לא ידוע עד היכן הגיע הוועד בהכנת החומר והיכן החומר שנאסף ובגנו. אך ברור הוא, שהספר לא הופיע, אולם ישנו בידינו כרך אחד, שופס יסי המציאות, שהוא תרגום לרומנית של חלק אחד מן "הספר השחור" אשר, כאמור, לא הופיע ברוסית. הוועד היהודי האנטיפאשיסטי חוסל בדצמבר 1948. משערים שכתב־היד הועבר מרוסיה לרומניה בשנת 1946. מתחת לכותרת הספר רשום: "תרגום מהשפה הרוסית בידי ר. דוניץ". בעמוד האחרון של הספר יש הפרה על העריכה וההוצאה, כדלקמן: "ספר זה נערך ביוזמת הוועד היהודי האנטיפאשיסטי בברית המועצות והוצא לאור על־ידי המוסד הרומני לרוקומנטאציה (ד.ל. מסיסה הערה משלה: ה"מוסד" הזה הוקם כנראה לשם פירסום הספר הזה בלבד. מכל מקום לא ידוע על כל פעולה אחרת של ה"מוסד" הזה). החברות מסיסות בכמה שאלות שאין עליהן תשובה (אף כותב שורות אלו שואל: אולי בכרך השני של הספר היה חומר גם על בסרביה וקשינוב? — חבל על דאברין!).

49. על מחנה דומנובקה יש פרטים ב"הספר השחור" בעריכת אהרנבורג, כנ"ל, וכן ב"פנקס הקהילות, רומניה", פרק טראנסדניסטריה.

ביבליוגרפיה

עברית

- יוסף טננבוים, מלכות הנזק והרשע, הוצאת "יד ושם", ירושלים, תשכ"א.
 ויליאם ר. שירר, קלייתו ונפילתו של הרייך השלישי, הוצאת שוקן, ירושלים ת"א, תשכ"ב.
 יעקב רבינוב, העקוב למישור, מוסד ביאליק, ירושלים, 1965.
 השמחה הצבורה באמפלקריה של הקטנות הקברית, "יד ושם", ירושלים, תשכ"ו.
 הפתרון בקשינוב, הוצאת האיגוד העולמי של יהודי בסרביה, תל־אביב, 1963.
 יצחק קורן, יהודי קשינוב, תל־אביב, תש"י.
 מ. מ. דודון, קשינוב היהודית, תל־אביב, תשי"א.
 נשרים, קובץ בסרביה—ארץ־ישראל, תל־אביב, 1938.
 פרקים על יהודי בסרביה (לקראת הכינוס העולמי הראשון של יהודי בסרביה), ת"א, 1958.
 ק. א. ברתוני (עורך), על ארמט בסרביה, קובץ א', תל־אביב, תשי"ט.
 א. ב. יפה (עורך), על ארמט בסרביה, קובץ ב', תל־אביב, תשכ"ב.
 ג. קרסל (עורך), על ארמט בסרביה, קובץ ג', תל־אביב, תשכ"ג.
 ל. קופרשטיין ויצחק קורן (עורכים), פרקי בסרביה, מאסף, תל־אביב, 1953.
 ד"ר פ. בלצן, העולם שנחרב, כרך ג'.
 אזרחים כפגיונה והחורבנה, תל־אביב, 1959.
 ישראל שילדקראוט, על חורבות בסרביה, תל־אביב, תשי"ד.
 דוד ויניצקי, ביטאראביה היהודית במטריכותיה, הוצאת "הספריה הציונית" ירושלים ו"גוילי ביטאראביה", תל־אביב, 1973.
 ד"ר מ. קוטיק, גולה במאבק, הוצאת "מסדה", תל־אביב, 1944.
 ל. קופרשטיין, גורל יהודי רומניה, הוצאת "עם עובד", מן המוקד, תל־אביב, תשי"ד.
 אהרן הסמני, קובץ, חשדת זמנו, הוצאת "עם עובד", מן המוקד, תל־אביב, תשי"ה.
 תיאודור לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלתה, הוצאת "יד ושם" התאחדות צולי רומניה, ירושלים, תשכ"ה.
 ד"ר תיאודור לביא (עורך), פנקס הקהילות, רומניה, כרך ראשון, הוצאת "יד ושם", ירושלים, תש"ל.

גיסו קישינב — הסוגרם הסופי

עמיל שרגא (עורך), יהודי רומניה בארץ נלותם ומולדת, הוצאת התאחדות שלי רומניה בישראל.

בנימין חוט (עורך), נפתולי דור, לקורות ויהודים ברומניה הסובייטית, כרך ב', ת"א, 1955.

ספר השומר הצעיר, כרך ב' (1939—1947), הוצאת "ספרית פועלים", מרחביה, 1961.

פרסומים יהודיים בברית המועצות 1917—1969, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א.

הועד א, גלבע, השנים השחורות, יהודי ברית המועצות 1939—1969, הוצאת "עם הספר", תל אביב, 1972.

בחינות, מס' 1, "עיון ומחקר בבעיות יהודי ברית המועצות ומזרח אירופה", הוצאת התנהלה הישראלית של הקונגרס היהודי העולמי.

כתבי־עת :

העולם, 1940.	המסקיף, 1941—1944.
דבר, 1944—1940.	הצופה, 1944—1940.
דבר המועלת, 1944.	משמר, 1945.
הארץ, 1944—1940.	השומר הצעיר, 1940.
הבוקר, 1944—1941.	פולשין "הועד למען יהודי אירופה הכבושה", 1944—1945.

אידיש

מתתיהו קארפ, פראנפניספריע, ארויסגעגעבן דורכן בעסאראבער לאנסלייט־פאריון אין ארגענטינע, בוענאס־אירעס, 1950.

שלמה (סאלאמאן) שווארץ, די יידן אין פאנעמניסאראבאנא, מלחמה אין נאנעסלעס־הייזן (1939—1965), ניו־יארק, 1967.

טאניא פוקס, א וואנדערונג איבער אקופירטע נעביש, בוענאס־אירעס, 1947.

ל. וינגער, דאס באנישע פאלק, מעלכע־פארלאג, דער עמעס, מאסקווע, 1941.

יידישע פון וועלט פארבאנד פון בעסאראבער יידן (אוסף), תל־אביב.

בעסאראבאנא יידן, צייטשריפט פון וועלט פארבאנד פון בעסאראבער יידן (אוסף), תל־אביב.

אויסבו, ריגע, מאי 1941.

ביבליאגראפיע פון ארטיקלען וועגן חורבן אין גבורה אין יידישע פקראדיקע, הוצאת "יד ושם", ירושלים—ניו־יורק.

ביבליאגראפיע פון יידישע ביכער וועגן חורבן אין גבורה, הוצאת "יד ושם", ירושלים—ניו־יורק.

כתבי־עת :

אסקריאנקער, ניו־יארק, 1940—1941, 1945.	פאקטן אין מיינענען, ניו־יארק, 1941, 1947.
אירישער קעספער, ניו־יארק, 1942, 1945.	צוקונפט, ניו־יארק, 1943.
דער בעסאראבאנער ייד, ניו־יארק, 1946.	איינזייט, קייבשעוו—מאסקווע, 1942—1946.
ארבעטער ווארט, פאריז, 1946.	קול ישראל בגולה, מינכען, 1947.
יידישע שטימע, מינכען, 1947.	

רוסית

Istoria Kishineova, 1466—1966, Izdatelstvo "Cartea Moldoveneasca", Kishinev, 1966.

Sovetsky Soyuz Moldavia, Izdatelstvo "Misl", Moskva, 1970.

Moldavskaia SSR v Velikoy Otkrestvoi Volne Sovetskovo Soyuz,
1941—1945, Institut Istori U.S.S.R., Kishinev, 1970.
Dokumenti Obvinayut, "Ogiz", Moskva, 1943.

מסמכים

Matias Carp, Cartea Neagra (Suferinta Evreilor din Romania 1940—
1944), Vol. 1—3, Bucuresti, 1946—1947.
Breviarul Statistic al Populatiei 'evreilor din Romania', Centrala Evrei-
lor din Romania, Bucuresti, 1943.
Populatia Evreiasca in Cifre — Memento Statistic, Congresul Mondial
Evreesc Sectiunea din Romania, Bucuresti, 1945.
Marius Mircu, Pogromurile din Basarabia, Editura "Glob", Bucuresti,
1947.
Procesul Marei Tradari Nationale, Stenograma desbaterilor dela Tri-
bunalul Poporului asupra Guvernului Antonescu, Editura "Emi-
nescu", 1946.
Ilya Ehrenburg, Vasili Grosman, Lew Ozorow, Vladimir Lidin, Cartea
Neagra, Ed. Institutului Roman de Documentare, Bucuresti.

צפנתיה

La Population Juive de Bessarabia, Juin 1940 — Septembre 1943.
Kichinev, 1941, Comment on a Extermine la Population Juive.

אליאלי

Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals.
Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews, Quadrangle
Books, Chicago, 1961.
Guide to Unpublished Materials of the Holocaust Period, Hebrew Uni-
versity, Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem, 1970—1972.

מסמכים

Gerald Reitlinger, Die Endlosung, Colloquium Verlag, Berlin, 1956.
Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, München, 1958.
Meldungen der Einsatzgruppen und Kommandos.
U.R.O. Dokumenten, Frankfurt.
Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, R. Piper & Co. Verlag, Mün-
chen, 1964.
Dr. T. Gutman, Dokumente über die Jüdische Geschichte in der Zeit
von Nazismus, Jerusalem, 1955.

גיסו קישינב - הסוגרם הסופי

נספחים

נספח 1
מפת הגיסו בקישינב

The Commissioner
of the Chief of Security Police and ST,
attached to the Commander of the
Army Rear Directorate Brazil.

Brasilia, 6 August 1962.

Brasilia, 6 August 1962.

Brasilia, 6 August 1962.

The Commissioner

of the Chief of Security Police
are in attached to the Army Rear
Directorate Brazil.

Brasilia, 6 August 1962.

For Report on the activities of the members of the XI a for the period
1st July to 31 August 1962, and the planning of deployment for the
first half of August 1962.

1. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.
The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

Report of an informant who provided the discovery of still
active members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

Further information on the

Report of an informant

on the activities of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

11. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

1. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

2. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

2. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

At a reception for the above mentioned and other
high ranking officers, the Commissioner of the Chief of Security Police,
on 17 July 1962, in a meeting with the Chief of Security Police,
discussed the activities of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

12. In the meeting of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

As the present circumstances require an elaborate investigation
of the activities of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

13. On the occasion of the above mentioned reception, the Commissioner of
the Chief of Security Police, on 17 July 1962, in a meeting with the Chief of Security Police,
discussed the activities of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

14. Investigations and activities were carried out as well as intelligence
activity in very different ways for each of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

15. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

16. The Commissioner of the Chief of Security Police, on 17 July 1962,
in a meeting with the Chief of Security Police, discussed the activities
of the members of the XI a for the period 1st July to 31 August 1962,
and the planning of deployment for the first half of August 1962.

1111 1111

נספח 2

דיווח המודיעין והבטחה על פעילותם במהלך

3. 10. 1971

1. 10. 1971

Antrag: IV 9/69

IN KAMMER DES VOLLES

Das Schörrichter bei dem Landgericht Wiesbaden

1. 1. 1971 Paul Johannes, geb. am 10.4.1904 in Kersfeld, heute
schon Staatsangehöriger, verurteilt
nach § 23 StGB, 2. St. in Unter-
schwelligkeit in Gefängnis (Minderjährig-
keit) seit dem 6.11.67.

von der H e k e Baron Leo Karl Eugen, geb. am 2.1.1913 in
Hildesheim, deutscher Staatsangehöriger, ver-
urteilt nach § 23 StGB, 2. St. in Unter-
schwelligkeit in Gefängnis (Minderjährig-
keit) seit dem 6.11.67.

H o a Karl Heinrich, geb. am 25.8.1916 in Zwickau, deutscher
Staatsangehöriger, verurteilt nach § 23 StGB, 2. St. in Unter-
schwelligkeit in Gefängnis (Minderjährig-
keit) seit dem 6.11.67.

H o a 1. 1. 1971 Georg Hermann Heinrich, geb. am 25.12.1914 in
Zwickau, deutscher Staatsangehöriger, ver-
urteilt nach § 23 StGB, 2. St. in Unter-
schwelligkeit in Gefängnis (Minderjährig-
keit) seit dem 6.11.67.

Urteil: Verurteilung

am 26. Februar 1971 auf Grund der öffentlichen Sitzung der
1. Schwurgerichtskammer
von 19. 20. 22. 23. 25. 27. 29. und 30. 1. 1971, 2. 1. 1971,
3. 1. 1971, 16. 1. 1971, 20. und 22. 1. 1971, an der teilgenommen
haben

1. 1. 1971

8 (acht) sachlich zusammenfassender Verbrechen der
Mittäterin begangenen Verbrechen des Mordes in
insgesamt mindestens 17.44 (dreizehnhundertvierund-
vierzig) Fällen und eines in Mord-
schafft begangenen Verbrechen des versuchten Mordes.

2. von der H e k e

8 (acht) sachlich zusammenfassender Verbrechen der
Mittäterin begangenen Verbrechen des Mordes in
insgesamt mindestens 17.44 (dreizehnhundertvierund-
vierzig) Fällen und eines in Mord-
schafft begangenen Verbrechen des versuchten Mordes.

3. H o a

3 (drei) sachlich zusammenfassender Verbrechen der
Mittäterin begangenen Verbrechen des Mordes in
insgesamt mindestens 17.44 (dreizehnhundertvierund-
vierzig) Fällen und eines in Mord-
schafft begangenen Verbrechen des versuchten Mordes.

II. Es werden demnach verteilt:

1. 1. 1971
zu Lebenslangen Freiheitsstrafe

2. von der H e k e
zur Bewährungsstrafe von 1 (eins) Jahren Freiheitsstrafe

3. H o a
zur Bewährungsstrafe von 1 (eins) Jahren Freiheitsstrafe

The image shows a document with three overlapping sections, each containing a form titled "TELEGRAMA". The forms are arranged in a vertical stack, with the top one partially obscured by the middle one, and the middle one partially obscured by the bottom one. Each form has the following fields:

- TO:** (Destination)
- FROM:** (Origin)
- SUBJECT:** (Topic)
- MESSAGE:** (Content)

The text within the forms is mostly illegible due to the overlap and low resolution. However, some words are visible, such as "TO:", "FROM:", "SUBJECT:", and "MESSAGE:". The document appears to be a set of sample or practice telegrams.

מחלקת המחקר והפיתוח (R&D) 5 תמוז

DEPORTAREA EVREILOR DIN GHETTOUL CHIȘINĂU

Mr. 93

五、**公司**

1

Doser
= 400 +

(100) Guel, Y.

No. 53

1941: Lane Oct. 29, 29

COMPANIA 23 POLITIE

côtre

SERVICIUL PRETORAL GLORIA I.

Fighter

Aim aceste n satura ca la ora de 29 Octombrie 1941, Compa-
ala 23 Poile a evauat din ghettoul Chaslna un numr de 1004 evrei
cu 124 cote.

Transferarea lor pe itinerariul stabilit se face de Batalional 20 Militarilor, conf. ord. secret Nr. 24205 din 26.X.1941 al Corpului III A.

Conrad, Comp. 23 Polipie

[illegible]

Lighten (or) Indesctras!!

(2.8)

84
Zr.

Abstract

100

ON 8

1000

tr. 61

1943 June Oct. plus 31

COMPANIA 23 POLITIE

cãtre

ERVICIUL PRETORAL GLORIAL

ghina

Am ordonat a rapoartă cu această companie în ziua de 31 Octombrie 1941 a evacuat din găzduirea Chisinau un număr de 257 evrei ca
d carje.

Transferarea lui se face de Etablimentul 20 Mitănești pe Mine-
ralul Chișinău-Ortel, conf. ord. secret Nr. 24.295 din 25 Oct. 1943 și
anexa 3 la ord. 17.

and, Comp. 23 Pol.

15

דבר דבור

נספח 7

זעקת אחרונה (תוכן המברקים)

INCERCĂRI DE SALVARE DISPERATE, NAIVE SI ZADARNICE

Nr. 85

TELEGRAMA

4494 22 Oct. 1941

Hilchevici, Brezoianu 29, București

Chișinău 3945—25—22—15 = cenz. 1-fulger.

Telegrafiati fulger dacă toți pașprezece bolnavi internați spital vor
primi medicamente. Telegrafiati adresa doctor Fulghet, Pincevski. Sta-
rea agravată. Răspundeți.

Milea Sonia

TELEGRAMA

4495 22 Oct. 1941

Hilchevici, Brezoianu 29, București

Chișinău 3944—15—22—15—Fulger—cenzurat.

Telegrama primit. Papa grav bolnav. Salvați medicamente urgent.
Răspundeți imediat.

Mama

TELEGRAMA

2192 23 Oct. 1941

Hilchevici, Brezoianu 29, București

Chișinău 3903—15—22—14—urgent—cenzurat.

Papa pe patul de moarte. Trimiteți fără întârziere medicamente, re-
țeta Schwartzberg Halpin. Răspundeți imediat.

Mama

TELEGRAMA

1327 28 Oct. 1941

Dr. Altdorf, Eul. Domniței 9, București

Moghidan 162—22—25—14

Tata internat spital Moghidan. Șef medic Helman și Herer. Mama
și eu plecăm mai departe.

Manfred

TELEGRAMA

2751 30 Oct. 1941

cenzurat

Avocat Carp, str. Dr. Burghelcu 3
București

Chișinău 57—15—19—30—10—10

Pierdut procesul. Toți clienții condamnați. Trebuie făcut recurs
București.

Avocat Musat

IN THIS ISSUE

- On the first page we bring **Israel Gutman's** speech at the Memorial ceremony at Yad Mordechai this year.

Sources and Testimony

- We publish a series called "Clara's Letters" written by the teacher and educator **Klara Grünwald** during the years 1941—1944 from the Neuendorf farm in Germany, from Berlin and from Theresienstadt to her non-Jewish friend, Margarethe Lachmund. These letters are a human document that rouses deep feelings. They describe life on the farm and help in understanding the ways of thinking prevalent among German Jews in the hours of their tragic trial.
- We bring part of the last work of the late **Ber Mark** on the resistance movement of Jews in the camp at Auschwitz. The part printed here contains a chapter on the "Sonderkommando" (Special commando), written by Ber Mark and excerpts from diaries kept by "Sonderkommando" workers who were stationed in the cremation area at Birkenau. M's widow, Esther Mark, wrote an introduction to the chapters published here and also prepared the complete material that is to appear very soon as a book.

Research

- Under this head we publish chapters from research work done by **David Doron (Spektor)**, a member of Kibbutz Shamir, on the Ghetto of Kishinev and the destruction of the Jewish community there. Kishinev was in its time an important Jewish centre in Bessarabia and acquired a sinister fame during the terrible Pogrom there in 1903.
- **Vilja Orbach** of the staff of "Yad Vashem" wrote a comprehensive article on "The extermination of Jews in the part of U.S.S.R. occupied by the Germans". The writer uses documents supplied by countries of the Eastern bloc, mainly the U.S.S.R., to the prosecution centre at Ludwigsburg, which sent them on to the archives of "Yad Vashem".
- **Dr. Leni Yahil** of Haifa University writes a comprehensive article on the attempt made by the Nazi authorities to expel Jews from Europe and concentrate and isolate them on the island of Madagascar.